

Озодликдан маҳрум этиш жойларида институционал маданият: превентив мониторинг доираси

Озодликдан маҳрум этиш жойларини
мониторинг қилиш бўйича қўлланма

Иккинчи нашр

Нашр 2015 йилда қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари) ни ўз ичига олади

Озодликдан маҳрум этиш жойларида институционал маданият: превентив мониторинг доираси

Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти ва Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси мазкур ҳужжат тайёрланиши учун Джем Стивенсга ўз миннатдорчилигини изҳор қилади.

Мазкур ҳужжат “МДХнинг 9 та мамлакатда қийноқларга қарши курашиш бўйича фуқаролик жамияти институтларини мустақамлаш ва салоҳиятини ривожлантириш” “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” лойиҳаси доирасида Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси билан ҳамкорликда ва Европанинг демократия ва инсон ҳуқуқларини ривожлантириш воситасининг молиявий кўмагида тайёрланган.

Буюк Британия ҳукумати молиявий кўмаги туфайли мазкур ҳужжатга 2015 йилда қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари) ни киритиш мақсадида уни қайта нашр этиш ва янгилаш мумкин бўлди.

Мазкур ҳужжатнинг таржимаси БМТ Демократик фонди кўмагида “Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда ҳуқуқ устуворлигини кучайтириш” лойиҳаси доирасида тайёрланди.

Ушбу ҳужжатнинг мазмуни бевосита “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” нинг масъулияти ҳисобланади ва унга бирор-бир ҳолатда Европа иттифоқи, Буюк Британия ҳукумати ёки БМТ Демократик фонди нуқтаи назари деб қараш мумкин эмас.

Бутун ҳужжат ёки унинг қисмларини чекловсиз кўриш, реферат учун ишлатиш, қайта чиқариш ва таржима қилишга рухсат этилади, лекин сотиш ёки тижорат мақсадида фойдаланиш бундан истисно. Ушбу нашрга қандайдир ўзгартишлар киритиш “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” томонидан маъқулланиши лозим. Ҳавола қилинганда “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти”га ва мазкур материални кўрсатиш мажбурий. Талабномалар қуйидаги электрон манзил бўйича юборилсин: publications@penalreform.org.

Муқовадаги матнинг безатилиши - Джон Бишоп.

Таржимон – филология фанлари номзоди, доцент Севар Нурматова.

“Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти”
(Penal Reform International)
60–62 Commercial Street
E1 6LT Лондон, Буюк Британия

Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси
(Association for the Prevention of Torture)
PO Box 137
CH-1211 Женева 19, Швейцария

Тел: +44 (0) 20 7247 6515

Эл.манзил: publications@penalreform.org
www.penalreform.org

Тел: +41 (22) 919 21 70

Эл.манзил: apt@apt.ch
www.apt.ch

© Penal Reform International 2013

Иккинчи нашр © Penal Reform International 2015. Илк бор 2013 йилда нашр этилган.

“Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” (PRI) мустақил ноҳукумат ташкилоти ҳисобланади ва бутун дунё бўйича жиноят ишлари бўйича одил судлов соҳасидаги муаммоларга жавобан адолатли, самарали ва мутаносиб чораларни ишлаб чиқади ва тарғиб қилади.

Биз қамоқда сақлашга муқобил чораларни тарғиб қиламиз. Улар ҳуқуқбузарларни реабилитация қилишга кўмаклашади. Шунингдек, қамоқда сақланаётган шахсларнинг ҳуқуқларига риоя этилишига, уларга нисбатан адолатли ва инсонпарвар муносабатда бўлишга кўмаклашамиз. Биз қийноқларга йўл қўйилмаслиги ва ўлим жазоси бекор бўлиши тарафдоримиз, шунингдек бизнинг ишларимиз қонунни бузган хотин-қизлар ва болалар билан адолатли ва бир хил муомалада бўлишни таъминлашга қаратилгандир.

Ҳозирги вақтда биз ўз дастурларимизни Яқин Шарқда ва Шимолий Африкада, Африканинг Саҳродан жанубидаги мамлакатларда, Шарқий Европа, Марказий Осиё ва Жанубий Кавказда амалга ошироқдамиз, шу жумладан Жанубий Осиёдаги шерикларимиз билан ишлаймиз.

Ҳар ойлик бюллетенимизни олиш учун қуйидаги манзил бўйича рўйхатдан ўтишингизни сўраймиз:
www.penalreform.org/keep-informed.

Мундарижа

Кириш	5
Концепция: озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият тушунилиши	6
1. Озодликдан маҳрум этиш жойлари ўзи нимани англатади?.....	6
2. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият нима дегани?	7
3. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият қандай шаклланади?	7
4. Озодликдан маҳрум этиш жойларида “маданият” тушунчасини очиб бериш	8
a. Ҳис қилинадиган маданият белгилари	8
b. Унча ҳис этилмайдиган маданият белгилари	9
Озодликдан маҳрум этиш жойларида қийноқларни ва муомалада бўлишнинг бошқа шафқатсиз турларини қўллаш масалаларида хатарнинг маданий омиллари	10
1. Инсон ҳуқуқлари ва озодликдан маҳрум этиш жойларида қийноқларнинг олдини олиш	10
2. Маданиятнинг қайси жиҳатлари озодликдан маҳрум этиш жойларида қийноқларга солиш ёки шафқатсиз муомалада бўлиш хатарини яратувчи омиллардан иборат?	11
a. Маҳбуслар ҳеч қандай ҳуқуқларга эга эмас	11
b. Ўзликни йўқотиш	11
c. Камситиш	12
d. Биринчи навбатда хавфсизлик	13
e. Зўравонлик маданияти	13
f. Шахсий фойда учун хизмат мавқеидан фойдаланиш	13
g. «Биз ва улар»	13
h. Жазоланмаслик маданияти	14
3. Ушбу хатар омиллари қаерда аниқланиши мумкин?.....	15
a. Ҳукмрон маданиятлар ва субмаданиятлар.....	15
b. Маҳбуслар ўртасида норасмий иерархиялар	15
c. Маҳбуслар ўртасида ўзини ўзи бошқарадиган тизимлар	16
4. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият ёмонлашуви.....	16

Озодликдан маҳрум этиш жойларида инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгариши	17
1. Инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгариши нимани англатади?	17
2. Инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгаришининг афзалликлари	17
3.Ташкилий маданиятни ўзгартириш ташаббуслари	18
a. Иштирок этиш жараёни	18
b. Раҳбарликнинг масъулиятли амалга оширилиши.....	19
c. Парадигма ўзгариши: инсон ҳуқуқларига асосланган назар.....	19
d. Ташкилот амал қилиши тузилмаси	19
e. Сиёсат ва тартиб-қоидалар	20
f. Хавфсизликнинг динамик тизими	20
g. Фарқлаш белгилари ва тил	20
h. Жисмоний муҳит	21
i. Ходимларни ёллаш, уларнинг вазифаларини тақсимлаш ва ишдан бўшатиш	21
j. Тайёргарлик (ўқитиш)	22
k. Назорат ва кучайтириш.....	22
l. Уюшган қаршилик муаммоларини ечиш: барча учун ўзгаришлар яхшироқ эканлигини намоён қилиш.....	23
4. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартириш бўйича ҳаракатлантирувчи кучлар ва омиллар	23
a. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартириш масалаларини кун тартибига киритиш	23
b. Озодликдан маҳрум этиш жойлари кириб чиқиш.....	24
c. Маданиятни ўзгартиришда қонунчилик ва давлат сиёсати ҳаракатлантирувчи кучлар сифатида	24
d. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятга бошқа муассасалар ва субъектларнинг таъсири	25
e. Жамиятда умуман маданиятнинг ўзгариши зарурлиги	25
Мониторинг ташкилотлари маданиятни ўзгартириш учун нима қилиши керак?	26

Кириш

Мазкур бўлимда озодликдан маҳрум этиш жойларида ташкилий маданиятнинг ижобий ўзгаришлари инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан кўриб чиқилади¹. Озодликдан маҳрум этилган одамлар зўравонлик, айниқса қийноқлар ва бошқа шафқатсиз муомалада бўлиш турлари олдида ожиз бўлиб қолади. Озодликдан маҳрум этиш жойларини мониторинг қиладиган ташкилотлар қийноқларнинг олдини олишда уларнинг туб сабабларини аниқлаш ва қийноқларни қўллаш хатарини камайтириш бўйича чоралар кўриш йўли билан жиддий ўрин эгаллайди. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият муҳим тизимли омил сифатида намоён бўлади ва уни қийноқларнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқишда ҳисобга олиш лозим.

Маданият жуда муҳим, чунки у озодликдан маҳрум этиш жойларидаги барча шахслар, ҳам ходимлар, ҳам маҳбуслар хулқ-атворида бевосита таъсир қиладди. Маданият маҳбусларнинг кундалик ҳаётига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши маданият ривожланиши йўналишига боғлиқ бўлади. Хусусан, тажриба кўрсатганидек, айрим йўл-йўриқлар ва қадриятлар маданият меъёрлари сифатида қабул қилинганида улар инсон шаънини ва маҳбусларнинг ҳуқуқларини камситадиган хулқ-атворга олиб келиши мумкин.

Маданият меъёрлари қандай шаклланиши ва мустаҳкамланишини яхшироқ тушуниб олиш мазкур хатар омилларини самаралироқ фарқлашга ва ижобий маданий ўзгаришлар орқали уларнинг даражасини пасайтириш учун чоралар кўриш имконини беради. Ушбу ёндашувнинг яна бир аҳамияти шундаки, бунда хулқ-атворни белгиладиган муайян муносабатларни кўриб чиқиш учун қийноқларга солиш ҳаракатлари ёки қонунчилик нормаларини қатъий қўллаш масалалари доирасидан четга чиқиб кенгроқ қаралади. Натижада фақат хулқ-атворни ўзгартириш орқали маҳбусларнинг кундалик ҳаётини ўзгартирса бўлади ва шу тариқа қийноқларни қўллаш хатарини камайтириш мумкин.

Айни вақтда озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартириш билан боғлиқ кўплаб таҳдидлар мавжуд. Улар кўпинча ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар томонидан етарли даражада баҳоланмайди. Амалиётда маданият ҳис қилинмайдиган ва таърифлаш мумкин бўлмаган тарзда қабул қилиниши мумкин. Инсон ҳуқуқларига асосланган маданиятни шакллантириш – ниҳоятда мураккаб ва узоқ муддатли вазифадир. Шунга қарамасдан ҳамда амалга оширилган тадқиқотлар ва мавжуд тажриба асосида мазкур ўзгаришларни амалга оширишга олиб келувчи айрим жараёнлар ва омилларни аниқлаш мумкин.

Мониторинг ташкилотлари озодликдан маҳрум этиш жойларида ижобий маданий ўзгаришларга эришишга қаратилган фаолият амалга ошириш учун яхши имкониятларга эга. Уларда мазкур муассасаларда ўрнатилган умумий хулқ-атвор ва қадриятларни аниқлаш учун қамоқхоналарнинг хоналари, ходимлари ва маҳбусларига йўл бор. Уларнинг иши ва тажрибаси асосида мониторинг ташкилотлари кўпинча норасмий тузилмаларни, четдан келган одам кўра олмайдиган тизимлар ва ёзилмаган қоидаларни аниқлаши ва тушуниши мумкин.

Мониторинг ташкилотлари озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартириш жараёнига бевосита жалб қилинишига зарурат борлиги турли хил омилларга боғлиқдир. Бунга маданиятни ўзгартириш зарурати (қийноқларни қўллаш маданияти сингари хатар омиллари мавжудлиги), шу жумладан ташкилотнинг ўз ваколати ва унинг давлат органлари билан ўзаро ҳамкорлиги хусусияти киради. Аммо шаклланган маданият масалаларини кўриб чиқиш қўшимча муҳим қадриятга эга бўлиш имконини беради ва улар томонидан кенгроқ мазмунда фаолият амалга ошириш учун асос бўлади.

Ушбу бўлим, биринчи навбатда, озодликдан маҳрум этиш жойларида мониторингни амалга оширадиган ташкилотлар учун мўлжалланган бўлиб, қуйидагиларга қаратилган:

¹ Мазкур бўлим Қийноқларнинг олдини олиш бўйича ассоциация (АПТ) ва «Халқаро қамоқхона ислоҳоти»нинг «Миллий превентив механизмлар (МПМ) самарадорлигини ўлчаш учун баҳолаш воситаси» лойиҳасининг бир қисми сифатида тайёрланган. Бўлим Джем Стивенснинг «Changing Cultures in Closed Environments»: What works? Law in Context мақоласидан келиб чиқиб мувофиқлаштирилган, 31-нашр, 2014. - Б. 228-260.

- Мониторинг ташкилотлари орасида озодликдан маҳрум этиш жойларида қийноқларнинг ва шафқатсиз муомалада бўлиш олдини олиш бўйича маданиятнинг роли ҳақида хабардорлигини ошириш;
- Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни тушуниш учун асослар тақдим этиш (I қисм);
- Қийноқлар ва шафқатсиз муомалада бўлиш хатари омиллари бўлмиш айрим умумий маданий муносабатларнинг тавсифи (II қисм);
- Озодликдан маҳрум этиш жойларида ижобий маданий ўзгаришлар амалга оширилишига имкон берадиган жараёнлар ва омиллар мисолларини келтириш (III қисм).

Концепция: озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият тушунилиши

1. Озодликдан маҳрум этиш жойлари ўзи нимани англатади?

Бу одамлар ўз хоҳиши билан ташқарига чиқа олмайдиган, фақат давлат органи санкциясига ёки маъқуллашига мувофиқ чиқиши мумкин бўлган жойлар². Қамоқхоналар, вақтинча сақлаш ҳибсхоналари, муҳожирларни вақтинча сақлаш марказлари, психиатрия тиббий муассасалари ва қариялар уйлари шундай муассасалар ҳисобланади. Бунга маҳбусларни қамоққа олиш ва соқчилар назоратида кузатиб бориш/ташиш билан боғлиқ вазиятлар ҳам киради³. Озодликдан маҳрум этиш жойлари тасарруфида бўлган муассасаларнинг турли хиллари мавжуд (бундан буён матнда «озодликдан маҳрум этиш жойлари») ва уларни фақат битта белги бўйича умумлаштириш жуда мушкул. Аммо мазкур муассасаларда ўрнатилган маданиятлар масалаларини кўриб чиқишда қуйидаги умумий тамойилларни ажратиш зарур:

- Шахслар сақланадиган муассаса, биринчи навбатда, кишиларга эътибор қаратади (бу маҳбуслар ва қамоқхона маъмурияти). Ушбу икки гуруҳ ўртасидаги муносабатлар ташкилот маданиятини аниқлашда муҳим ўрин тутатади⁴;
- Ушбу муносабатлар тенг эмас: ходимларнинг ваколатлари ва ҳокимияти мавжуд, маҳбуслар эса ўзларининг кундалик эҳтиёжларини қондиришда ва ҳуқуқларини амалга оширишда уларга тобе ҳисобланади;

- Озодликдан маҳрум этиш жойлари ташқи дунёдан ёпиқ, натижада мазкур муассасаларда маданият меъёрлари назоратсиз ривожланади;
- Мазкур муассасалар турли идораларга, масалан муҳофаа, ички ишлар, адлия ва соғлиқни сақлаш вазирликларига бўйсунди, улар эса мазкур муассасалардаги маданиятга сезиларли даражада таъсир кўрсатади;
- Мазкур муассасалар бошқа институтларга – давлат ва нодавлат институтларига бўйсунмиш мумкин, лекин, қоида тариқасида, уларнинг барчаси аниқ бошқарув тузилмаси ва бўйсунмиш тизими билан иерархига доир ёки бюрократик ташкил этилиши тизимига эга;
- Улар озодликдан маҳрум этиш қисмидаги қоидаларни тартибга соладиган кенгроқ институционал ва норматив-ҳуқуқий тизим доирасида амал қилади.

2. Озодликдан маҳрум этиш жойларида “маданият” нима дегани?

«Озодликдан маҳрум этиш жойларидаги маданият» муассаса ичкарасида хулқ-атвор жиҳатларини белгилайдиган умумий, ходимлар ва маҳбуслар орасида қўлланиладиган йўл-йўриқлар ва қадриятларни англатади. Бу ерга қамоқхона шароитида нима муҳимлиги, муамоларни ечишга қандай ёндашиш

² БМТ Қийноқларга қарши Конвенциясининг Факультатив баённомасининг 4-моддаси (OPCAT). Қаралсин. APT, Guide to the Establishment and Designation of NPMs, 2006.-Б.18.

³ APT/IIDH (Америкалараро инсон ҳуқуқлари институти), The OPCAT: Implementation Manual, 2010. – Б.48-55.

⁴ A Coyle, Change Management in Prisons (upcoming chapter in Understanding Prison Staff received from the author). –Б. 241.

зарурлиги ва қайси хулқ-атвор мақбуллиги тўғрисидаги умумий тасаввурлар киради. Қамоқхона ходимлари ижтимоийлашган, муассаса маданиятининг бир қисми ҳисобланади, шу боис орқага қадам қўйиш, вужудга келган вазиятни холисона баҳолаш ва бундай хулқ-атвор тизимини ўзгартириш қийин бўлади. Маҳбуслар ўртасида амал қиладиган умумий маданият йўл-йўриқлари ва қадриятлари, эҳтимол, «тотал институт» тамойили бўйича ривожланади. Масалан, қамоқхоналар ва психиатрия муассасаларида «одамлар муайян вақт даврида умуман жамиятдан ажралган» ва «биргаликда ёпиқ ва юзаки бошқариладиган ҳаёт фаолиятини» олиб бормоқда⁵. Мониторинг ташкилотлари учун «ташкилотда мустақкам ўрнатилган маданият чин маънода ташкилот ичкарисидаги хулқ-атворни назорат қилади»⁶ деган ҳолат алоҳида қизиқиш туғдиради.

3. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият қандай шаклланади?

Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият ташкилотдаги турли омиллар, ҳам ички, ҳам ташқи омиллар йиғиндиси асосида, қоида тариқасида, узоқ вақт даври мобайнида, босқичма-босқич шаклланади:

- **Парадигма:** ташкилот нима билан ва нима учун шуғулланаётгани тўғрисидаги тасаввур қонун ҳужжатлари, давлат сиёсати, шунингдек маъмуриятнинг аниқ сиёсати билан тартибга солиниши мумкин. Шу билан бирга, ёзилмаган қоидалар ва раҳбарият томонидан норасмий равишда маъқулланган ходимлар хулқ-атворининг муайян турлари ҳам муҳимдир. Бундай норасмий маъқуллаш

қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: «хизмат бўйича кўтарилиш ёки ижтимоий маъқуллашнинг нозикроқ шакллари: тушликка ёки қаердадир «чой ичиш»га таклиф этишдан бош силкиб ёки кўз қисиб қилинган имо-ишорагача маъқуллаш белгилари»⁷.

- Тасарруфида ёпиқ муассаса бўлган идора ушбу парадигмани белгилашда етакчи ўрин эгаллайди. Тарихан қамоқхоналар (мамлакат мудофаасини давлат душманларидан ҳимоя қилиш вазифаси ҳисобланган) Мудафаа вазирлиги ёки (ИИБ фаолияти ва ички хавфсизлик учун жавоб берадиган) Ички ишлар вазирлиги тасарруфида бўлган. Бу ўтмишда қамоқхоналарнинг асосий вазифаси сиёсий муҳолифатни бостириш ва жиноятларни тергов қилишдан иборат бўлганини янада теранроқ англашга кўмаклашди⁸. Бундан ташқари, макур идораларнинг ҳарбийлашган маданияти уларнинг тасарруфидаги қамоқхоналар тузилмаси, иерархияси, ходимларни таёрлаш дастурлари, ишлаш шароитлари, ходимларнинг ваколати ва ўзини ўзи англашда ўз аксини топган. Шундай қилиб, Адлия вазирлиги устидан фуқаролик назорати⁹ кўп даражада ёпиқ муассасаларнинг реабилитация йўналишига, шу жумладан маҳбуслар ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлаш заруратига мос келади.

- **Одамлар:** ходимлар ўзлари ўз касбий таълими ва тажрибаси асосида ўз жамоаларидан олиб киритадиган, шу жумладан ўзининг маҳбуслар билан ишлашда ўзаро ҳамкорлиги борасида ишлаб чиқадиган муайян нарсага нисбатан муносабатлар ва қадриятлар.

⁵ E Goffman, Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates, Anchor Books, 1961. - Б. xiii.

⁶ J M Shafritz and J S Ott, Classics of Organizational Theory, Brooks/Cole, 3rd ed, 1992, as quoted in Joan M. Bedore, Prisons as Organizational Cultures: A Literature Review of a Vastly Unexplored Organizational Communication Setting, 1994.

⁷ C Meyers, Institutional Culture and Individual Behavior: Creating an Ethical Environment, 2006 <www.csub.edu/~cmeyers/316assign/organizational.doc> p5.

⁸ Пенитенциар тадқиқотлар халқаро маркази, Guidance note 7, Moving Prisons to Civilian Control: Demilitarisation, 2004.

⁹ Халқаро андозаларда таъкидланганидек, қамоқхоналарда «яхлитликни, инсонпарварликни, касбий фойдани ва шахсий фойдани» таъминлаш учун қамоқхоналар ходимлари «доимий лавозим сақланиши кафолати билан давлат хизматчиси мақомига эга бўлиши лозим». (қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари) 74(3)-қоида.) Нелсон Мандела қоидалари БМТ Жиноятчиликнинг олдини олиш ва жиноят ишлари бўйича одил судлов комиссияси томонидан 2015 йил 22 майда қабул қилинган, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш томонидан 2015 йил 9 сентябрь куни маъқулланган, E/RES/2015/20 ва БМТ Бош Ассамблеяси Учинчи қўмитаси томонидан 2015 йил 5 ноябрь куни қабул қилинган, A/C.3/70/L.3 (мазкур нашр чоп этилганида ушбу Резолюция БМТ БА ялпи мажлисида қабул қилиш арафасида эди).

Лондон пойтахт полицияси хизматида институционал ирқчилик

1999 йилда мустақил тергов давомида аниқланганидек, ушбу Хизмат институционал нуқтаи назардан ирқчилик хусусиятига эга. Хизматнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ирқчилик тусига эга бўлмаган, лекин офицерларнинг аксарияти европаликлар ирқига мансуб вакиллар бўлган, натижада «оқ танли кишилар қадриятлари ва эътиқодлари» маданияти шаклланган. Хизмат офицерлари қора танли ходимлар билан фақат зиддиятли вазиятларда мулоқот қилган ва бу мазкур ҳамжамиятга нисбатан салбий стереотиплар шаклланишига олиб келган. Ушбу ҳолатлар ташкилот аъзоларининг «кенг тарқалган йўл-йўриқлар, қадриятлар ва эътиқодлар»да ишда ходимлар ўртасида кам ва тез амалга ошириладиган «ошхона маданияти» орқали мустаҳкамланган. Шундай қилиб, ирқчилик кундалик нормага, касбий маданият қисмига айланган, унинг «Хизмат ходимларининг муайян ҳамжамиятлар тўғрисидаги фикрлари шаклланишига таъсири кучли бўлган».

Стивен Лоуренс текшируви, Текширув тўғрисидаги маъруза Клуни округидан Сэр Вильям Макферсон томонидан тайёрланган, 1999. 6-боб (Stephen Lawrence Inquiry, Report of an Inquiry by Sir William Macpherson of Cluny, 1999, chapter 6).

■ Кенгроқ ижтимоий муносабатлар:

Озодликдан маҳрум этиш жойлари ташқи дунёдан тўлалигича ажратилган бўлса ҳам, улар аслида маънавий қашшоқликда қолмайди. Уларнинг муҳитидаги устун маданият инсон эркинлигидан маҳрум этиш жо олиши мумкин бўлган кенгроқ институционал доирада кенгроқ ижтимоий қарашлар, шу жумладан ижтимоий фикр, медиа ҳикоялар ва устун ишонч таъсирига кўпроқ учрайди. Масалан, Лотин Америкасининг аксарият мамлакатларидаги қамоқхоналарда зўравонлик даражаси жамиятда ва қамоқхоналар жойлашган ерда кенг тарқалган зўравонликни акс этиши мумкин. Маълум маънода, полиция гумон қилинувчиларга нисбатан муайян даражадаги зўравонликни қўллаши назарда тутилади ва бу жамият томонидан ҳам,

жиноий одил судлов тизимидаги бошқа муассасалар томонидан ҳам нормал ҳолат ҳисобланади. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш учун мониторинг ташкилотлари шу маънода кенгроқ, ёпиқ муассаса доирасидан четга чиқиб қараш зарур¹⁰. Одамлар озодликдан маҳрум этиш жойларида шаклланган маданиятнинг марказий жиҳати ҳисобланади. Аммо маданият келиб кетадиган одамлардан кейин ҳам қолади. У муайян белгилар, ҳикоялар, анъаналар ва тил орқали абадийлаштирилади, улар ташкилотни унинг тарихи билан мустаҳкам боғлайди и нима муҳимлиги ҳақида аниқ ишора-белгилар юборади¹¹.

4. Озодликдан маҳрум этиш жойларида “маданият” тушунчасини очиб бериш

Ташкилий маданият белгиларининг турли даражалари мавжуд, уларнинг айримлари равшан кўринса, айримлари эса унча сезилмайди¹². Шундай қилиб, қамоқда сақлаш жойларида ташқи жиҳатдан қўлланиладиган қадриятлар ва мазкур ташкилотда аслида маданият қандай ривожланаётганлиги ўртасида номувофиқликнинг ҳиссиёти пайдо бўлиши мумкин. Мониторинг ташкилотлари муассасада устун бўлган маданиятни тўлақонли тушуниш учун маданият белгиларини ташкилотнинг барча даражаларида кўриб чиқиши лозим. Бу ташкилотлар мавжуд маданият тўғрисида ичидан тушуна бошлаган бўлса-да, эҳтимол, улар муаммога дуч келиши мумкин. Яъни улар орқага қадам ташлаб, вазиятни холисона шундай таҳлил қилиши мумкинки, у ҳақда юзаки хабар қилса бўлади. Бунинг учун вақт ва доимий жалб этилганлик талаб этилиши мумкин, шу боисдан бу муассасанинг мавжуд маданиятини қисқа, бир марталик ташриф давомида баҳолаш мумкин эмас.

а. Ҳис қилинадиган маданият белгилари¹³:

■ «**Артефактлар**» - бу жисмоний муҳит бўлиши мумкин, одамлар қандай кийиниши, ташкилотда фойдаланиладиган белгилар ва атамалар, масалан, «полиция кучлари» ва «полиция хизмати» тушунчалар ўртасидаги фарқ ҳам аҳамиятлидир. Бу кўринадиган белгилар, уларни осон аниқлаш, лекин, қоида тариқасида, қийинроқ очиб бериш.

¹⁰ Масалан, мониторинг ташкилотлари озодликдан маҳрум этиш жойларида аёллар дуч келадиган вазият кўпинча жамиятдаги кенгроқ нотўғри фикрлар ва камситиш амалиёти кўзгусидир.

¹¹ См. G Johnson, K Scholes and R Whittington, Exploring Corporate Strategy, Pearson Education Limited, 8th ed, 2008, pp198-199.

¹² E Schein, Organizational Culture and Leadership, Jossey-Bass, 3rd ed, 2004, стр.25-37.

¹³ Ушбу маданий белгилар даражалари И.Шейн томонидан ишлаб чиқилган, (E Schein), ibid.-Б. 25- 37.

- **Эълон қилинадиган қадриятлар** – бу хизмат йўриқномаларида кўрса бўладиган ёки ходимлар томонидан баён қилинидаган қоидалар. Мазкур қоидаларни қуйидаги ҳужжатларда топиш мумкин, масалан: муассаса қарашлари ва вазибалари билан чекланмасдан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги сиёсатда; янги ёлланма ходимлар учун қасамёд матнида; хулқ-атвор кодекси ва ходимларнинг функционал мажбуриятларида; ўқув материалларида; полиция ходимларининг йўриқномаларида, масалан, хизмат бўйича кўтарилиш низомларида; хусусий фирмалар билан озодликдан маҳрум этиш жойлари ҳудудига хизмат кўрсатиш бўйича шартномаларда.

Гиёҳвандликдан даволаш бўйича марказда маданият белгилари, Бразилия

2011 йилда Бразилияга ташриф буюрганда БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитаси (ҚКҚ) аниқлаганидек, Рио-де-Жанейро шаҳридаги Роберто Медейрос номидаги Гиёҳвандликдан даволаш марказида даволаш мақсадларига қараганда кўпроқ жазолаш мақсадларини қўллаган. Кичик қўмита ҳис қилинадиган маданият белгилари мавжудлигига эътибор қаратган, инфратузилма ва беморларни даволаш усуллари шифохона билан эмас, балки кўпроқ қамоқхона билан умумий ўхшаш хусусиятларга эга бўлган. Кичик қўмита кўринадиган омилларни ҳам аниқлаган: «беморлар Марказ ҳудуди бўйича ҳаракатланганида ва унинг ходимлари билан мулоқотда бўлганида қўлларини орқасида ушлаши зарур эди».

БМТ Қийноққа солишга ва муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларининг олдини олиш кичик қўмитасининг Бразилияга ташрифи тўғрисидаги маърузаси, 2012 й. (CAT/ OP/ BRA/1).

б. Унча ҳис этилмайдиган маданият белгилари

Асосий тахминлар – улар муассасаларда «нима учун бошқача эмас, балки бундай қилинаётгани»га нисбатан ёзилмаган қоидаларга шакл беради. Улар онг даражасида акс этилиши мумкин эмас, шу боисдан ташқи кузатувчига уларни аниқлаш қийин.

Озодликдан маҳрум этиш жойларида қийноқларни ва муомалада бўлишнинг бошқа шафқатсиз турларини қўллаш масалаларида хатарнинг маданий омиллари

1. Инсон ҳуқуқлари ва озодликдан маҳрум этиш жойларида қийноқларнинг олдини олиш

Инсон ҳуқуқлари ҳар бир кишининг шаъни ва қадр-қимматини эътироф этади ва барча инсонларнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Улар халқаро битимларда, шунингдек минтақавий ва миллий қонунчиликда мустақамлаб қўйилган. Маҳбуслар ўз инсон ҳуқуқларини сақлаб қолади (фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий), қамоқхонада бўлиб туриш ҳолати билан чекланган ҳуқуқлар бундан мустасно (яъни озодлик ҳуқуқи). Давлат маҳбусларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиши, ҳимоя қилиши ва таъминлаши, шунингдек маҳбусларга шафқатсиз муомалада бўлишдан ҳимояни таъминлаши шарт.

Қамоқда сақлаш шароитида риоа қилиш айниқса муҳим бўлган ҳуқуқлар қуйидагилардан иборат:

- Озодликдан маҳрум этилган шахсларнинг ҳар бир кишига туғилиши билан тааллуқли инсоний муомалада бўлиш ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш ҳуқуқи¹⁴.
- Қийноққа солиш ва муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг бошқа шафқатсиз,

ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларидан озод бўлиш ҳуқуқи¹⁵.

Шафқатсиз муомалада бўлиш турли шаклларга эга бўлиб, ташкилотда бепарволик ва камчиликлар сабабли ёки атайлаб ёмон ниятда вужудга келиши мумкин¹⁶. Шундай қилиб, шафқатсиз муомалада бўлишнинг олдини олиш маҳбуслар ҳаёти сифатини ҳисобга олган ҳолда яхлит ёндашув қўлланилишини талаб этади ҳамда барча инсонлар ҳуқуқлари ҳурмат қилинадиган муҳитни яратиш воситасида хатарларни камайтиришга қаратилган бўлиши лозим. Қамоқда сақлаш шароитида таъминланиши ҳам ниҳоятда муҳим бўлган бошқа ҳуқуқлар қуйидагиларни ўз ичига олади: яшаш, соғлиқни сақлаш, овқатланиш, сувга оид ва таълим олиш ҳуқуқи, лозим даражадаги ҳуқуқий тартиб-қоидаларга доир ҳуқуқ, оила билан учрашиш ҳуқуқи, бола ҳуқуқи ва камситишдан озод бўлиш ҳуқуқи.

Батафсилроқ воситалар муайян андозаларни ифода этади: маҳбуслар билан муомалада бўлиш, ҳимоя воситалари, қамоқда сақлашнинг моддий шарт-шароитлари, режим ва фаолият тури, тиббий хизматлар, ёпиқ муассасаларга ходимларни ёллаш ва уларни ишлаш учун тайёрлаш¹⁷. Қўшимча тарзда, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро

¹⁴ Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 10-моддаси; Ҳар қандай шаклда ушлаб туриш ёки қамоқда сақлаш қўлланиладиган барча шахсларни ҳимоя қилиш тамойиллари тўплами 1-тамойили; Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари),1-қоида.

¹⁵ Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 7-моддаси; БМТ Қийноқларга қарши конференцияси, Ҳар қандай шаклда ушлаб туриш ёки қамоқда сақлаш қўлланиладиган барча шахсларни ҳимоя қилиш тамойиллари тўплами 6-тамойили; Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари),1-қоида.

¹⁶ APT/IIIDH, The OPCAT: Implementation Manual, 2010.- Б.15.

¹⁷ Қаралсин: АРТ, Мониторинг мест содержания под стражей: Практическое руководство, 2004 й., 4-боби. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 7 ва 10-моддалари; Ҳар қандай шаклда ушлаб туриш ёки қамоқда сақлаш қўлланиладиган барча шахсларни ҳимоя қилиш тамойиллари тўплами; Маҳбуслар билан муомалада бўлишнинг асосий тамойиллар; Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг озодликдан маҳрум этилган вояга етмаганларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қоидалари; Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг озодликдан маҳрум этилган аёллар билан муомалада бўлиш бўйича қоидалар ва ҳуқуқбузар аёллар учун қамоқхонада сақлаш билан боғлиқ бўлмаган чоралар (Бангкок қоидалари); ва Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахслар томонидан куч ва ўқотар қурол қўллашнинг асосий тамойиллари.

шартномалар қоидаларидан келиб чиқадиган қатор муҳим тамойиллар ҳуқуқни ҳимоя қилиш ёндашувлари ҳақида хабардор қилишга кўмаклашиши ҳамда мазкур муассасаларда сиёсатни ишлаб чиқишда ва уларга ташриф буюрганда уларга амал қилиш мумкин. Бундай тамойиллар қўйидагиларни ўз ичига олади: қонун устуворлиги, тенглик ва камситишга йўл қўймаслик, ҳисобдорлик, имкониятларнинг кенгайиши ва дахлдорлик.

Энг негизида қамоқда сақлаш шарт-шароитларига инсон ҳуқуқларига риоя қилиш масалалари қўшилиши инсонлар сиёсат ва қабул қилинадиган ҳаракатлар марказида бўлиши шартлигини англатади. Амалиётда бу шафқатсиз муомалада бўлишдан таъминловчи ҳимоя чоралари кўрилишини ҳамда ходимлар ва маҳбуслар ўртасида ўзаро ҳурматга асосланган амалий муҳит ривожланишини қўллаб-қувватлашни англатади. Бу озодликдан маҳрум этилган инсонлар, улар гумон қилинувчи ёки маҳкум, муҳожирлар, руҳий нуқсонлари ёки гиёҳвандликка чалинган шахслар ёки ҳар қандай киши бўладими, авваламбор, инсонлар. Улар озодликдан маҳрум бўлди, инсон дучор бўлиши мумкин бўлган энг жиддий жазолашнинг тури – озодликни чеклаш субъектига айланди. Ва инсонлар сифатида улар инсоний муомалада бўлишга ва инсон қадр-қиммати ҳурмат қилинишига лойиқдир.

2. Маданиятнинг қайси жиҳатлари озодликдан маҳрум этиш жойларида қийноқларга солиш ёки шафқатсиз муомалада бўлиш хатарини яратувчи омиллардан иборат?

Ёпиқ муҳитда маданият албатта салбий бўлиши шарт эмас. Аммо бундай маданий муҳитда инсон ҳуқуқларига зид бўлган айрим йўл-йўриқлар ва қимматликлар ривожланиши мумкин. Тажриба кўрсатганидек, бундай йўл-йўриқлар ва қимматликлар умумқабул қилинган меъёр сифатида мослашганда бу маҳбусларнинг қадр-қиммати ва ҳуқуқларига зарар етказадиган ташкилий хулқ-атвор ривожланишига олиб келиши мумкин. Шу маънода улар қийноққа солиш ва шафқатсиз муомалада бўлишнинг бошқа турларини қўллашга олиб келадиган омиллар ҳисобланади. Мазкур бўлимда озодликдан

маҳрум этиш жойларида кўп учрайдиган бундай умумий ва ўзаро боғлиқ маданий хулқ-атвор йўл-йўриқларининг мисоллари келтирилган (рўйхати чекланмаган).

Мониторинг ташкилотлари хушёрлик намоён қилиб, шу каби маданиятга оид хатар омиллари мавжудлиги ва ривожланаётганига эътибор қаратиши муҳимдир. Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, уларнинг айримлари шахсий манфаатдорлик жиҳатидан ёки шахсий масъулият масалаларидан ҳам иборат. Масалан, маҳбуслар орасида коррупция, мажбурлаш ёки норасмий иерархия юз берган ҳолатларида. Демак, бу маҳбусларга, ходимларга ёки мониторинг ташкилотларининг аъзоларига нисбатан санкциялар қўллаш хатарига сабаб бўлиши мумкин. Шу муносабат билан мониторинг ташкилотлари ҳаракат қилганида «зарар келтирма»¹⁸ тамойилига амал қилиши зарур.

а. Маҳбуслар ҳеч қандай ҳуқуқларга эга эмас

Бундай муносабат турлича намоён бўлиши мумкин. Умумий қилиб айтганда, озодликдан маҳрум этилган шахслар иккинчи даражали кишилар ёки қандайдир ҳуқуқбузарликлар содир этганликлари, мисол учун, жиноий қилмишлари ёки қайсидир мамлакатга ноқонуний кирганликлари муносабати билан ўз ҳуқуқларидан маҳрум бўлганлар сифатида қабул қилинади. Шундай «жиноятчилар» жазонинг бир қисми сифатида ёмон муомалага дучор бўлиши керак, деган фикр кенг тарқалган. Аммо бу ерда фақат озодликдан маҳрум этиш жазо ҳисобланиши ва маҳбуслар бир неча марта жазоланиши самараси мавжудлиги ҳолати инкор этилади. ИИБ фаолияти доирасида қоидалардан чекиниш ИИБ ходимлар олийжаноб иш бажараётганлиги (жиноятчиликка ёки террорчиликка қарши кураш) ҳолати билан асослантирилиши мумкин¹⁹ ва гумон қилинувчилар ушбу вазиятда ёвуз қилиб кўрсатилади.

б. Ўзликни йўқотиш

Озодликдан маҳрум этиш жойларида ишлар кўпайган сари маҳбуслар ходимларнинг кўзида кўпроқ «жонсиз нарса»га²⁰ айланиб, инсоннинг шахс сифатидаги мақомини йўқотиши мумкин. Бундай муносабат барча

¹⁸ «Зарар келтирма» тамойили мазмунига кўра, мониторинг ташкилотлари ахборот тақдим этаётган инсонлар хавфсизлигини ҳеч қачон унутмасликлари лозим. Мониторинг ташкилотларининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги камида маҳбусларнинг, улар оила аъзоларининг, муассаса ходимларининг, мониторинг ташкилотлари ходимларининг, шунингдек улар ўз фаолияти давомида мулоқотга киришадиган бошқа шахсларнинг хавфсизлигини хавф остига қўймаслиги керак. Қаранг АРТ, Detention Monitoring Briefing no. 4: Mitigating the risks of sanctions related to detention monitoring, 2012; and OHCHR, Professional Training Series No. 7, Training Manual on Human Rights Monitoring, 2001. –Б. 88

¹⁹ B D Fitch, 'Understanding the Psychology of Police Misconduct', The Police Chief, Vol. 78, 2011, pp24-27.

²⁰ E Goffman, 'On the characteristics of Total Institutions: Staff-Inmate Relations', in The Prison, Studies in Institutional and Organisational Change, D Cressey (ed), International Thomson Publishing, 1961, p68.

маҳбусларни бирдек қабул қилиш ёки бехосдан таъсирланишда ўз аксини топади, бу эса маҳбусларнинг ҳуқуқларини камситади ҳамда ҳар бир маҳбуснинг ўзига хос хатарлари ва эҳтиёжлари баҳоланмайди. Масалан, қамоқда сақлаш жойларида тартиб сақлаш устуворликка айланганда ходимлар мунтазам равишда маҳбусларга нисбатан арзимаган қилмишларига жавобан жисмоний таъсир чораларини қўллаши ёки энг сўнгги зарурат бўлган тақдирда қўллаш ўрнига назарда тутилган ёмон хулқ-атвор муносабати билан жазолаш мақсадида ёки ўз хоҳиши билан «шунчаки» озодликни чеклаш механик воситаларидан фойдаланиши мумкин²¹. Шунингдек, бошқа мақбулроқ ва мавжуд усуллар борлигига қарамаздан зўравонликнинг кимёвий воситалари ҳам кенг қўлланилиши мумкин (дори-дармонлардан, шу жумладан хулқ-атворни назорат қилиш учун антипсихотик дорилардан фойдаланиш). Бундай ҳолат шафқатсиз муомалада бўлишининг катта хатари ҳисобланади.

с. Камситиш

Камситиш ёпиқ муассасаларда кенг тарқалган ва кўп даражали ҳодиса ҳисобланади ҳамда белгилар қаторида этник ёки миллий келиб чиқиши, динга мансублиги, жинсий йўналиши ва гендер хусусиятига қараб намоён бўлади. Қамоқхонанинг умумий аҳли орасида заиф ёки маргинал (на ўз маданиятини, на ўзгалар маданиятини қабул қилмаган) гуруҳлар вакиллари кўпроқдир, айрим ҳолларда ходимлар таркиби демографик ҳолатнинг аксидир. Стереотиплар ҳамда озчилик вакилларига нисбатан жамиятда, қоида тариқасида, умуман ҳукмрон бўлган устунлик ёки нафрат ҳисси ходимлар ва маҳбуслар орасида мавжуд бўлиши мумкин. Агар ходимлар озчилик гуруҳлари аъзолари билан фақат зиддиятли вазиятларда ўзаро ҳамкорлик қилган тақдирда бундай муносабат ривожланиши мумкин. Камситиш муносабати маргинал гуруҳларга тегишли кишиларнинг жисмоний зўравонлик ва оғзаки ҳақоратлар олдида янада заифланишига сабаб бўлади. Бундан ташқари, камситиш бошқа ҳуқуқларни рад этишга олиб келади. Масалан, Покистонда маърузаларда таъкидланганидек, қамоқхоналардаги диний озчилик вакиллари юқори даражадаги эҳтимоллик билан анча ёмон шароитларда сақланади ва бошқа маҳбуслар томонидан зўравонликка дучор бўлади²².

Камситиш сабабсиз хулқ-атвор натижасида ва мавжуд тизим муайян гуруҳлар эҳтиёжларига жавоб бермаслиги ҳолати туфайли ҳам намоён бўлиши мумкин. Бу бошқа маҳбуслар билан тенг равишда фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлишга олиб келади. Камситиш тўғрисидаги маърузада БМТнинг ўзбошимчалик билан ушлаб туришга қарши ишчи гуруҳи «айрим мамлакатларда соғлиғи имконияти чекланган шахслар (СИЧШ), гиёҳвандлар ва ОИТС билан касалланганлар соғлиғига мос келмайдиган жойларда сақланаётгани, баъзан эса даволанишсиз қолаётганлиги²³» муносабати билан ташвишда эканлигини изҳор қилди.

Озодликдан маҳрум этиш жойларида жинсий озчиликка нисбатан камситиш

БМТнинг қийноқлар бўйича махсус маърузачига биноан, «қамоқда сақлаш жойларида одатда қатъий иерархия мавжуд [...], ва ушбу иерархиянинг энг пастки қисмидагилар, масалан, аёлга эмас, балки эркакка нисбатан жинсий фаол эркаклар, эркакка эмас, балки аёлларга нисбатан жинсий фаол аёллар, икки жинс вакилларига нисбатан жинсий фаол шахслар ва жинсини ўзгартирган шахслар икки ёки уч карра камситишга учрайди».

БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича олий комиссари, Камситувчи қонунлар ва амалиёт ҳамда шахсларга нисбатан уларнинг жинсий йўналиши ва гендер хусусияти сабабли зўравонлик ҳаракатлари, 2011 (A/HRC/19/41).

Озодликдан маҳрум этилган аёллар кўплаб турли хилдаги камситишларга дучор бўлади. Қамоқда сақлаш жойларидаги аёллар, айниқса, ҳам ходимлар, ҳам бошқа маҳбусларнинг жинсий зўравонлиги олдида заифдир. Ёпиқ муассасалар тизими бошидан эркаклар қўриқлаши остида ташкил этилган бўлиб, унда кўп ҳолларда эркаклар раҳбарлик қилади ва аксарият ҳолларда аёлларнинг алоҳида психологик, ижтимоий ва тиббий эҳтиёжларини ҳисобга олмайди²⁴. Бундан ташқари, қамоқда сақлаш кўпинча эркакларга қараганда аёлларга кўпроқ таъсир этади. Чунки аёллар колониялари сони озроқ, кўп ҳолларда аёллар ўз оиласидан узоқда сақланади ва, эҳтимол, аёллар кўпроқ ижтимоий чекловдан қийналади ва қўшимча тарзда аёллар қамоқда сақлаш кўринишидаги кўп муносабатларга дучор бўлади.

²¹ Европа қийноқларнинг олдини олиш бўйича қўмитаси, ҚҚҚ андозалари (CPT/Inf/E (2002) 1–Rev. 2011). –Б. 60.

²² Государственный департамент США, Доклады по странам о соблюдении прав человека за 2011 г., Пакистан, 2011.

²³ Доклад Рабочей группы по произвольным задержаниям Комиссии по правам человека, декабрь 2003 г. (E/CN.4/2004/3).

²⁴ УНПООН и ЮНЭЙДС, Женщины и ВИЧ в местах лишения свободы, 2008. Қаранг PRI, Женщины в системе уголовного правосудия и дополнительные преимущества Бангкокских правил ООН, 2015 .

d. Биринчи навбатда хавфсизлик

Озодликдан маҳрум этиш жойларида муассаса муваффақияти кўпинча экстремал ҳолатлар йўқлиги билан белгиланади. Шундай қилиб, хавфсизлик масалалари маҳбусларнинг ҳуқуқларига зарар бўлса ҳам биринчи даражали аҳамиятга эга. Масалан, Францияда тергов ҳибсхоналарида сақланган барча шахсларни хавфсизлик мақсадида кўзойнаклар ва сийнабандларни ечишни талаб қилган. Франциянинг миллий превентив механизми аниқлаганидек, ушбу амалиёт зарур хавфсизлик чоралари ва қамоқда сақланаётган шахсларнинг инсоний қадр-қимматини ҳурмат қилиш ўртасидаги мувозанатни бузади ва олдини олиш мумкин бўлган ҳодисалар сони унча кўп эмаслиги сабабли номутаносиб ҳисобланади²⁵.

e. Зўравонлик маданияти

Зўравонлик маданияти қамоқда сақлаш жойларида зўравонлик меъёрга айланган шароитда шундай муносабат натижасида ривожланади. Бундай маданият мажбурлов усуллари оқланган ёки мақбул ҳисобланган ва ходимлар томонидан тизимли асосда, масалан, тан олиш кўрсатувлари олиш ёки тартибни сақлаш учун қўлланилган тақдирда, мавжуд бўлиши мумкин. Зўравонлик маданияти маъмурият маҳбуслар ўртасидаги зўравонликка рухсат берган, рағбатлантирган ёки бартараф этолмаган ҳолларда вужудга келади ва кўпинча бу маҳбуслар ўртасида норасмий иерархиялар мавжудлиги билан изоҳланади. Зўравонлик маданияти, эҳтимол, ходимларга ҳам, маҳбусларга ҳам салбий таъсир кўрсатади.

f. Шахсий фойда учун хизмат мавқеидан фойдаланиш

Озодликдан маҳрум этиш жойларида ишлайдиган ходимлар маҳбуслар устидан ўз ҳокимиятидан шахсий фойда учун фойдаланиш оқланган деб ҳисоблаши мумкин. Бу, эҳтимол, уларнинг адолатсиз ҳисоблаган ўз иш ҳақидан норозилиги ёки раҳбарият уларни ишда қўллаб-қувватламаганлиги сабабли келиб чиқади. Эҳтимол, ходимлар ҳам нормал ҳаёти ва фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун қўшимча даромад манбалари зарур деб, ўйласа керак. Жамият ва унинг институтларида коррупция кенг тарқалганида ходимлар «ҳамма нарса шундай қилинса керак» деб ўйлаши мумкин ва жавобгарликка тортилиши ва ушланиши

эҳтимоли пастлигига ишониши мумкин. Айрим ҳолларда коррупция ва рэкетнинг бир қисми бўлиш учун ходимлар ўз ҳамкасблари ёки бошлиғи томонидан босимга учраши мумкин. Бундай турдаги йўл-йўриқлар айрим маҳбусларга ҳақ эвазига муайян яхшилиқ қилиш (шу жумладан маҳбуслар орасидаги норасмий иерархия тузилмалари билан тил бириктириш) ёки экстремал ҳолатларда қийноқларга солиш ёки қийноқларни қўллаш таҳдидида маҳбусларнинг қариндошларидан пул ундириш каби хулқ-атворга олиб келиши мумкин²⁷.

Молдова қамоқхонасида зўравонлик маданияти

Европа қийноқларнинг олдини олиш кўмитасининг 2010 йилда Молдова Республикасига ташрифи доирасида Бендер шаҳридаги 12-сонли қамоқхонага борганда у ерда зўравонлик ва қўрқитиш муҳити борлиги таъкидланган. Бу маҳбуслар орасида норасмий иерархия мавжудлиги ва қамоқхона ходимларишу тариқа тартибни сақлаши мумкин, деб ҳисоблаганлиги билан изоҳланган. Зўравонлик ҳолатлари нафақат маҳбуслар орасида, балки ходимлар ҳам тунги вақтда зўравонликни содир қилишда иштирок этган. Таъкидланганидек, қамоқхона ичидаги зўравонлик қурбонига айланган маҳбусларни хавфсиз бўлиши учун «қараб турадиганларга ёки қамоқхона қўриқловчиларига ҳақ бериш»га мажбурлашган.

Европа қийноқларнинг ва бошқа ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг олдини олдини олиш кўмитасининг (СРТ) Молдова Республикасига 2010 йил 21-27 июль кунлари амалга оширган ташриф натижалари бўйича Молдавия Ҳукуматига маъруза.

g. «Биз ва улар»

Қоида тариқасида, озодликдан маҳрум этиш жойларида ходимлар ва озодликдан маҳрум этилган шахслар ўртасида «биз ва улар» душманларча ўзаро муносабатлари вужудга келади. Ходимлар назорати остидаги маҳбусларнинг хоҳишига ва хулқ-атворига шубҳа билан қараши ёки раҳбарият

²⁵ Contrôleur général des lieux de privation de liberté, Rapport d'activité, 2008. pp.89-90.

²⁶ Жаҳон банки, Youth for Good Governance, Модуль IV: Causes of Corruption <<http://info.worldbank.org/etools/docs/library/35971/mod04.pdf>> <accessed 30 November 2015>.

²⁷ Ироқдаги коррупция: Your son is being tortured. He will die if you don't pay', The Guardian, 16 January 2012. <http://www.theguardian.com/world/2012/jan/16/corruption-iraq-son-tortured-pay> <accessed 30 November 2015>.

эйтибори учун рақобат сезиши²⁸ мумкин . Ходимларнинг «қандай хатарларга ишда дуч келишини ҳеч ким тушунмаслигини» ўйлаб, уларнинг бундай хулқ-атвори бошлиқларга нисбатан ҳам, жамиятда ҳам бўлиши мумкин²⁹. Ўтказилган тадқиқотлар кўрсатганидек, ИИБ фаолиятида «биз ва улар» тамойили орган ходимлари ўртасида зўравонликроқ хулқ-атқор намоён бўлиши билан бевосита боғлиқ³⁰. Қамоқхоналар шароитида ходимлар орасидаги бундай муносабатлар маҳбустлар ўртасида руҳий зарбанинг юқорироқ даражаси билан боғлиқ бўлган³¹.

h. Жазоланмаслик маданияти

Жазоланмаслик маданияти қамоқда сақлаш жойларида инсон ҳуқуқлари бузилишига бепарво бўлган, айбдорлар эса қайси иш бўлишидан қатъи назар, жиноий, фуқаролик, маъмурий ёки интизомий иш кўриш доирасида жавобгарликка тортиладиган ёки содир қилинган ҳуқуқбузарликлар учун жазо унча сезиларли бўлмаган ва ушлаб туриш самараси бўлмаган жойда мавжуд³². Ходимлар томонидан тартибсизлик тамойилига ва «корпоратив бирдамлик» тушунчасига амал қилиш бундай маданият ривожига кўмаклашади. Айниқса, ҳуқуқ устуворлиги соҳасидаги институтлар қонун бузилиши учун жавобгарликка тортишга, шу жумладан холисона тергов ўтказиш ва ҳуқуқбузарларни таъқиб этиш йўли билан жавобгарликка тортишга қодир бўлмаганда жазоланмаслик илдиз отмоқда. БМТнинг қийноқлар бўйича махсус маърузачи таъкидлаб ўтганидек, жазоланмаслик кўп мамлакатларда қийноққа солиш ва муомалада бўлишнинг бошқа шафқатсиз турларини қўллаш тарқалишининг асосий сабабларидан бири ҳисобланади³³.

Непалда қийноқларни тизимли қўллаш ва жазоланмаслик маданияти

2011 йилда БМТ Қийноқларга қарши қўмитаси аниқлаганидек, Непалда тизимли асосда қийноқлар амалиёти қўлланилган ва бунга шароит яратган омиллардан бири инсон ҳуқуқлари бузилганлиги учун эндемик жазоланмаслик ҳолатларини алоҳида таъкидлаган. Олинган ахборотга биноан мамлакатда қийноқлар учун қандайдир жиноий жавобгарлик, шунингдек жиноий таъқиб қўллаш ёки қийноқлар ё улар билан боғлиқ шафқатсиз муомалада бўлиш учун айблов ҳукми чиқариш назарда тутилмаган. Полиция қийноққа солиш тахмин қилинган ҳолатларни рўйхатга олишни кўпинча рад қилган, прокуратура ходимлари билан тил бириктириб тергов бошланишини чўзган. Кўрсатилган қилмишлар учун фақат интизомий жазо ва унча оғир бўлмаган жазолар қўлланилганлиги жазоланмаслик маданияти шаклланишига сабаб бўлган. Бундан ташқари, ахборотга биноан, айрим ҳолларда қийноқларни қўллашда ва мажбурий тарзда одам йўқолишларда айбланаётган Непал Қуроли кучлари юқори мансабдор офицерларига БМТнинг тинчликпарвар миссияларида иштирок этишга ёки хизмат бўйича кўтарилишга рухсат берилган. Бундай ҳолат «зўравонликни қўллаш айбдорлар учун оқибатларга сабаб бўлмайди» деган қоидага шароит яратган.

БМТнинг қийноқларга қарши қўмитасининг маърузаси, 2012. (А/67/44), XIII илова.

²⁸ A Coyle, *Managing Prisons in a Time of Change*, Халқаро пенитенциар тадқиқотлар маркази, 2002.-Б.77.

²⁹ Мазкур бўлимни тайёрлаш жараёнида интервью берган, қамоқхона ислоҳоти соҳасидаги экспертнинг фикри.

³⁰ Terrill et al, 'Police Culture and Coercion', *Criminology*, Vol. 41, issue 4, 2003, pp1003–1034.

³¹ A Liebling, 'Why Prison Staff Culture Matters' in *The Culture of Prison Violence*, Byrne, Taxman and Hummer (eds), Allyn and Bacon, 2007, p105.

³² БМТ, Жазоланмасликка қарши кураш воситасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тамойилларининг янгиланган тўплами (2005) (E/CN.4/2005/102/Add.1).

³³ БМТ Қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолаш бўйича махсус маърузачининг оралиқ маърузаси, 2010. (А/65/273).

3. Ушбу хатар омиллари қаерда аниқланиши мумкин?

а. Ҳукмрон маданиятлар ва субмаданиятлар

Умуман, ёпиқ муассасадаги ҳукмрон маданият билан бирга турли институтларнинг ичкарасида субмаданиятлар мавжуд бўлиши мумкин (масалан, турли қамоқхоналарда ёки полиция бўлимларида ўзининг алоҳида маданияти устувор бўлиши мумкин). Буюк Британия полициясининг собиқ офицери вазиятни қуйидагича таърифлаган: «Мен полициянинг вақтинча ушлаб туриш ҳибсхонасида ушлаб турилган шахснинг терговидида қатнашдим. Ушбу ердаги маданият идоранинг бошқа бўлимларидаги ҳукмрон бўлган маданиятдан анча фарқ қиларди. Бу ерда “жуда шафқатсиз қаттиққўл ходимлар” маданияти ҳукмрон бўлган ва зўравонлик бошқарув тузилмасининг бир қисми ҳисобланаган...”. Ёпиқ муассасаларнинг таркибий бўлинмалари, бўлимлари ва бошқармаларида, шу жумладан турли даражадаги ходимлар орасида бошқа субмаданиятлар мавжуд бўлиши мумкин. Қўшимча равишда бутун муассаса доирасида, масалан қамоқхонада маҳбуслар ўртасидаги субмаданият ҳам маҳбуслар, ҳам ходимлар ҳаёти ва фаолиятига таъсир кўрсатиши мумкин. Маҳбусларнинг ички ўзини ўзи бошқарадиган тизими бир қисми сифатида ривожланиб келадиган салбий субмаданиятлар ёки норасмий иерархиялар қийноқларни қўллаш ёки шафқатсиз муомалада бўлиш хатарининг алоҳида омиллари кўринишида бўлиши мумкин.

б. Маҳбуслар ўртасидаги норасмий иерархиялар

Маҳбуслар ўртасидаги норасмий иерархиялар қамоқхоналарда анча кенг тарқалган ҳодиса ва турли хатарларнинг маданий омиллари мавжудлиги уйғунлигида кучли субмаданиятлар бўлиши мумкин. Бундай иерархиялар, қоида тариқасида, аниқ тузилмага ҳамда таҳдид, қўрқитиш ва зўравонлик йўли билан риоя этиш таъминладиган қоидаларга эга бўлади. Бу эҳтимол ёпиқ муассасалар ташқарисида амал қиладиган уюшган бандитлар гуруҳлари ёки қуролланган бандитлар тўдаси билан боғлиқ. Маҳбуслар ўртасидаги иерархиялар муассасада муқобил маъмурият сифатида хизмат қилади, «аъзолик бадаллари» йиғимини амалга оширади ва «имтиёзлар учун тўлаш» тизими вазифасини бажаради. Акс ҳолда маҳбуслар улардан фойдалана

олиш ҳуқуқига эга бўлмас эди. Шундай қилиб, бундай иерархиялар маҳбуснинг ҳаётига доир барча жиҳатларни, телефон қўнғироқлари ва қариндошлар билан учрашувларидан бошлаб то қамоқхона маъмурияти билан мулоқотгача жараёнларни назорат қилишга қодир. Бундай иерархиялар тақиқланган ашёларни, шу жумладан гиёҳвандлик моддаларни қамоқхонага ноқонуний олиб киришни кўпинча назорат қилади.

Арман қамоқхонасида маҳбуслар ўртасидаги норасмий иерархия

Қамоқхона маъмурияти билан ўзаро ҳамкорликда амал қиладиган «ўғрилар қонунига итоат этадиган ўғри» тизими фашистлар мафкурасига эга ва таркибий тузилиши бўлган сиёсий партияни эслатади. Тузатиш колониясига кириб келадиган ҳар бир янги маҳбус ушбу партия аъзоси бўлиши керак. Ҳеч ким қарши чиқиши мумкин эмас. Аъзолик бадаллари ойига 5000 - 10000 арман драмини (10000 – 20000 АҚШ долларини) ташкил этади. Пуллар ҳар бир камера бўйича алоҳида йиғилади ... Ҳар бир янги маҳбусни камера бурчагига ўтказиб, у билан «партия тушунчалари ва ўрни» ҳақида суҳбат ўтказилади, бўйсунмаслик жазога сабаб бўлиши тўғрисида огоҳлантирилади».

Тузатиш колониясининг ичкарасидаги ҳаёт (Life inside penal institutions, DITORD/OBSERVER #8) 2009, Арманистоннинг Хелсинки қўмитаси.

Расман тан олинмаса ҳам, ходимлар тартиб сақлаш учун қамоқхонанинг норасмий иерархия аъзоларига таяниши ёки улар билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Масалан, муассасада имконият етишмаган ва тажриба бўлмаган ҳолда сиёсий муҳолифатни бостириш учун ёки коррупция ва товламачилик мақсадларида ҳамкорлик қилиш. «Қараб турадиганлар ёки ўғрилар» ҳам қамоқхона маъмуриятига таъсир қилиши мумкин. Бундай иерархиялар нафақат колония ичида тартиб сақлаш учун таҳдид туғдиради, балки ўзларида юқори даражадаги хатарни, чунончи: бир маҳбусдан бошқа маҳбусни қўрқитиш учун фойдаланиш хатарини мужассамлаштиради ва маҳбуслар билан муомалада бўлишда тенгсизлик маданияти тарқалишига шароит яратиши мумкин³⁴. Иерархиялар, қоида тариқасида, фақат «қараб турадиганлар» манфаатларига хизмат қилади, иерархия тизимидаги пастдагиларга зарар етказилади.

³⁴ Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси (ЕҚОҚ). Арманистон ҳукуматида ЕҚОҚнинг 2010 йил 10-21 май кунлари Арманистонга ташрифи тўғрисидаги маърузаси.

Бу, қоида тариқасида, маргинал гуруҳлар вакиллари бўлади.

с. Маҳбуслар ўртасида ўзини ўзи бошқарадиган тизимлар

Маҳбуслар ўртасида расман тан олинган ўзини ўзи бошқарадиган тизимлар – бу маҳбуслар томонидан муассасадаги кундалик ҳаёт билан боғлиқ муайян роллар бажаришига асосланган тизимлардир. Маҳбуслар зиммасига турли роллар, масалан овқат тайёрлаш вазифаси юкланиши мумкин. БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитаси таъкидлаганидек, гарчи бундай тизимлар маҳбуслар ҳаёти сифатига ижобий таъсир кўрсатса-да, агар лозим даражада назорат ва тартибга солиш таъминланмаса, улар ҳам «маҳбусларнинг заиф гуруҳлари зарарига ёки мажбурлов ёки товламачилик воситаси сифатида» ҳокимиятдан ихтиёрий фойдаланишга ва зўравонликни қўллашга олиб келиши мумкин³⁵.

Бенин қамоқхоналарида маҳбуслар ўртасида ўзини ўзи бошқарадиган тизимлар

БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитаси 2008 йилда Бенин қамоқхоналарига ташриф буюрган вақтда мавжудлиги таъкидланган ўзини ўзи бошқариш тизимлари доирасида маҳбуслар билан боғлиқ вазият муносабати билан ташвиш билдирган. Котону қамоқхонасида маҳбусларга директор томонидан белгиланган муайян вазифаларни бажариш топширилган, масалан, у ҳар бир бинода «сардор» ни (қараб турадиганни) тайинлаган. У камерадан чиқиш ва унга қайтиш вақтини, худудни, ҳожатхона ва душ хоналарини тозалашни текшириши керак эди, қамоқхона аҳли орасидан вазифаси «вазиятни барқарорлаштириш» дан иборат бўлган «обрўлилар» кенгашини тайинлаган. Ахборотга биноан, кўрсатилган маҳбуслар директорга бўйсунган ва фарқ қиладиган кийим формасига эга бўлган. Кичик қўмита аниқлаганидек, «ўзини ўзи бошқариш тизими ниҳоятда катта тенгсизлик ва инсон ҳуқуқлари бузилиши ҳолатларини вужудга келтирди. Мазкур муаммо қамоқхона ҳаётининг деярли барча соҳаларини қамаб олди: кимга уйқугача каравот, овқат ва сув тегишли; ким қўшимча эркинлик чекловига ёки жазога лойиқ; ким кимга ишлаган ва бошқалар ҳисобига энг кўп даромад олган».

БМТ Қийноқларнинг ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг олдини олиш кичик қўмитасининг Бенинга ташриф буюриш тўғрисидаги маърузаси, 2011. (CAT/OP/BEN/1)

4. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият ёмонлашиши

Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият ёмонлашиши ёпиқ муассасага нисбатан ҳам ички, ҳам ташқи муҳит ўзгаришларига жавобан юз бериши мумкин ва шу тариқа қийноқларни қўллаш ва шафқатсиз муомалада бўлиш хатарининг қўшимча омиллари ҳақида дарак беради. Масалан, 2010 йилда БМТ Қийноқлар бўйича махсус маърузачи Греция худудига ноқонуний кириб келаётган муҳожирлар сони анча ошиб бораётгани мамлакат чегара хизмати пунктларида ва муҳожирлар марказларида «инқироз вазияти» га олиб келганига эътибор қаратди³⁶. Чегарачилар ишлари ҳаддан ташқари кўпайиб, «ноқонуний муҳожирларни ушлаб туриш сони ортиши ва имкониятлар етарли эмаслиги» га дуч келганлиги муносабати билан эътирозлар билдира бошлаган. Хабарларга биноан, ушлаб туриш ва қамоқда сақлаш жараёнида шафқатсиз муомалада бўлиш тўғрисидаги айбловлар хусусида келадиган хабарлар билан бирга улар ушлаб турилган шахсларга нисбатан тажовузкорона ва раҳмсиз муомалада бўлган.

³⁵ Четвертый ежегодный доклад Подкомитета по предупреждению пыток, 3 февраля 2011 г. (CAT/C/46/2). - С.15-16.

³⁶ Махсус маърузачининг қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг турлари тўғрисидаги масала бўйича Грециядаги миссияси ҳақидаги маърузаси (2010 йил 10-20 октябрь) (A/HRC/16/52/Add.4).

Озодликдан маҳрум этиш жойларида инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгариши

1. Инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгариши нимани англатади?

Инсон ҳуқуқларига риоя қилиш маданияти ўзгаришини қуйидагича тушуниш мумкин: ташкилотнинг янада кўпроқ қамраб олиниш ҳамда барча инсонларнинг қадр-қиммати, аҳамияти ва ҳуқуқларини тўлақонли ҳурмат қилиш томонига ҳаракатланиш жараёни³⁷. Ушбу жараён озодликдан маҳрум этиш жойларида умумий қадриятлар ва йўл-йўриқлар ўзгаришини ўз ичига олиб, бунда инсон қадр-қиммати ҳамда қонун устуворлиги, тенглик, ҳисобдорлик, ҳуқуқ ва имкониятлар кенгайиши тамойиллари ҳурмат қилиниши ва биргаликда иштирок этишдан иборатдир. Маданият ташкилотнинг белгиларидан бири, яъни энг мураккаб ўзгарувчан жиҳат сифатида тан олинади³⁸. Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларига риоя қилиш қисмида маданият ўзгариши учун вақт талаб этилади. Дунё қандай тузилганлиги, ва қандай ҳаракат қилиш лозимлиги хусусида чуқур илдиз отган ишонччи ўзгартириш қийин. Ёпиқ муассасалар ходимлари ўртасида инсон ҳуқуқлари хусусида кўпроқ ишончсизлик устун бўлади, бу эса аслида маҳбусларга ходимлар эҳтиёжларига зарар етказиб қандайдир имтиёз беришни англатади. Ҳақиқатда эса маданиятнинг қамоқда сақлаш жойларидаги инсон ҳуқуқларига асосланган трансформацияси ходимлар ва маҳбуслар учун жиддий афзалликларга эришиш имконини беради.

2. Инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгаришининг афзалликлари

Инсон ҳуқуқларига риоя қилиш маданияти ўзгариши маҳбуслар яшаши сифати, шунингдек ходимлар ишлаши шароити яхшиланишига

кўмаклашади. Дунёнинг энг муаммоли қамоқхоналари ишлаши тажрибасига ҳавола қилиб, Қамоқхоналарни ўрганиш халқаро маркази таъкидлаганидек, «(инсон ҳуқуқларига асосланган) қамоқхоналарни бошқаришга доир амалий ёндашув мавжуд ва бу ишлайди. Ушбу ёндашув қамоқхоналарни бошқариш масалаларига нисбатан либерал ёки юмшоқ ҳисобланмайди... бундай бошқарув усули ёпиқ муассасаларни бошқаришнинг энг самарали ва хавфсиз услуби ҳисобланади»³⁹. Зўравонлик ва душманлик муҳитидан қочиш ходимлар хавфсизлигини таъминлашга ва уларнинг иш шароитларини яхшилашга хизмат қилади.

Бундай ёндушувнинг афзалликлари Шотландия давлат психиатрия касалхонаси тажрибасидан ёрқин намоён бўлади. Қаттиқ тартибли психиатрия касалхонасида ўз хоҳиши билан келган беморлар ҳамда мажбурий равишда ётқизилган беморлар даволанади. Охиргилар жиноят қонунчилиги ёки руҳий соғлиқ тўғрисидаги қонунлар асосида сақланади. Беморлар билан муомалада бўлишга нисбатан билдирилган танқидга жавобан касалхона маъмурияти инсон ҳуқуқларига асосланган бутун тиббий персонални, касалларнинг васийларини ва беморларни жалб қилган ҳолда партисипатор (иштирок этиш) усулини қўллашга қарор қилди. Ислоҳ қилиш жараёни 2002 йилдан 2004 йилгача давом этди, унинг асосий жиҳатлари инсон ҳуқуқлари соҳасидаги сиёсат ва амалиётни текшириш, инсон ҳуқуқлари бўйича низом ишлаб чиқиш, инсон ҳуқуқлари бўйича илғор тажриба қўллаш ва тренинглари ўтказишга доир раҳбарлик кўрсатмалари ишлаб чиқишдан иборат эди. Мустақил баҳолаш натижасида аниқланган афзалликлар қуйида баён этилган (қаранг каттакни).

³⁷ Комиссия Онтарио по правам человека, Human Rights and Policing: Creating and sustaining organisational change, 2011, стр.8.

³⁸ E Schein, op.cit.

³⁹ A Coyle, A human rights approach to prison management, International Centre for Prison Studies, 2009, p9.

Шотландия қаттиқ тартибли психиатрия касалхонасида инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгаришининг афзалликлари

- Маданиятнинг «биз ва улар» белгиси бўйича бўлинишидан ходимлар ва беморлар ўртасида ўзаро ҳурмат ижобий ва амалий муҳит томонига чекиниш;
- Ходимлар ўртасидаги ишлардан қаноатланиш даражасининг ошиши;
- Беморлар ўртасида даволаш ва қарашга нисбатан қаноатланиш даражаси ошиши;
- Ходимлар руҳий зарба ва безовталаниш даражалари пасайишини кўрсатди;
- Ходимлар таъкидлаганидек, улар инсон ҳуқуқларига тааллуқли муаммолардан камроқ «хавфсираши» ва қандай танлашни, шунингдек ўзларининг инсон ҳуқуқлари ҳақиқий маъноси ва афзалликларини яхшироқ тушуна бошлади.

Шотландия Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси: Human Rights in a Health Care Setting: Making it Work. An Evaluation of a human rights-based approach at The State Hospital, 2009г.

Ёпиқ муассасаларда қийноқлар ва муомалада бўлишининг бошқа шафқатсиз турларининг олдини олиш ишлари билан бирга инсон ҳуқуқлари ўзгаришига қаратилган ҳаракатлар амалга оширилмоқда, чунки узоқ муддатли истиқболда шафқатсиз муомалада бўлишга, эҳтимол, ўрин бўлмаган муҳитни яратиш мақсадларига қаратилгандир.

Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартиришнинг кўп усуллари мавжуд: босқичма-босқич, мақсадсиз ёеи мақсадли ва аниқ ҳаракатлар воситасида. Инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгаришларига эришишнинг сеҳрли рецепти йўқ. Муайян жараёнлар ва ёндашувлар амалга оширилиши ҳам ижтимоий-сиёсий мазмунга, ҳам ўзгаришларга нисбатан сиёсий ирода мавжудлигига боғлиқдир. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида низо ёки авторитар бошқарув бартараф этилганидан кейин кун тартибида бундай ислохотлар биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Инсон ҳуқуқлари тамойиллари демократик бўлмаган давлатлардан фарқли равишда демократик давлатларда анча тезроқ қабул қилиниши мумкин.

Шу билан бирга, ўтказилган тадқиқот ва тажриба асосида⁴⁰ маданият ўзгаришига ўз ҳиссасимни қўшиши мумкин бўлган айрим асосий омилларни ажратиб кўрсатса бўлади. Улар ташкилий маданиятни ўзгартириш бўйич яхши ўйланган ташаббуслардан ҳамда узоқ муддатли истиқболда ўзгаришларга хизмат қиладиган бошқа омиллардан иборат бўлади. Мониторинг ташкилотлари иккала жараёнда муҳим ўрин тутиши мумкин.

3. Ташкилий маданиятни ўзгартириш ташаббуслари

Ташкилий маданиятни ўзгартириш тўғрисида қарор қабул қилгандан кейин, эҳтимол, ушбу мақсадларга эришиш учун анча ислохотлар амалга ошириш талаб этилади. Инсон ҳуқуқлари маданияти ўзгариши ислох қилиш бўйича кенг кўламли институциоонал ташаббуслар доирасидаги вазифалардан бири бўлиши мумкин. Қуйида маданиятни ўзгартиришга қаратилган жараёнларни амалга ошириш самарадорлигига ҳисса қўшиши мумкин бўлган айрим жиҳатларнинг тавсифи берилган. Маданиятни ўзгартириш бўйича жорий ҳаракатларга кўмаклашиш учун ушбу чораларнинг аксарияти алоҳида қабул қилиниши мумкин.

а. Иштирок этиш жараёни

Тажриба кўрсатганидек, агар маданиятни ўзгартириш бўйича ташаббуслар кўп манфаатдор томонлар, яъни ходимлар, озодликдан маҳрум этилган шахслар ва зарурат бўлганда ҳамжамият аъзолари иштирокида амалга оширилса, янада самарали бўлади. Агар ушлаб турилганлар ёки ходимлар, шу жумладан ходимлар ассоциациялари ислохотлар косметик хусусиятга эга ёки бошқалар учун вазиятни яхшилаш учун хизмат қилади деса, унда бу улар томонидан қаршиликка сабаб бўлиши ва ўзгаришларга эришишга қаршилик бўлишига олиб келиши мумкин. Иккала гуруҳнинг жалб этилиши тегишли муаммолар аниқланиши ва ҳал қилинишига хизматқилади. Шундай қилиб, жараённинг ахборот асоси энг яхши таъминланиши билан бирга иштирок этишга асосланган ёндашув манфаатдор томонларни жалб этишга ёрдам беради.

⁴⁰ Қаранг мисолларни: T G Cummings & C G Worley, Organization Development and Change, South-Western College Publishing, 9-нашр, 2009.-Б. 526-528.

b. Раҳбарликнинг масъулиятли амалга оширилиши

Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартириш учун раҳбарият фаол иштирок этиши керак. Бу муассаса (ташкилот) нинг тарихини, у ҳозирги вақтда қайси босқичда эканини аниқ тушуниш лозимлигини ва шу билан бирга ўзгаришларни жорий қилиш ва ривожланиш янги йўналишини белгилаш зарурлигини тан олишни англатади⁴¹. Раҳбарлар ўз шахсий намунасини кўрсатиб, ўзгаришларга содиқлигини намоён қилиши керак. Умуман, бўйсунувидаги ходимларига ишонч бахшида этадиган⁴², ҳаммага таниқли ва ҳурматга сазовор бўлган раҳбарлар⁴³ эҳтимоллик даражаси юқори бўлган тарзда бошқаларни жалб қилиш ва ўз ташкилотида маданий ўзгаришларга эришишга қодир.

c. Парадигма ўзгариши: инсон ҳуқуқларига асосланган назар

Маданиятнинг ижобий ўзгаришларига эришиш учун, эҳтимол, нуқтаи назар тўғрисидаги аризани⁴⁴ ишлаб чиқиш ёки инсон ҳуқуқлари тамойилига асосланган ва инсон ривожланиш марказида бўлган бошқарув фалсафаси мавжуд бўлиши талаб этилади. Ёпиқ муассасалар улкан расмиятчилик тизимининг бир қисми ҳисоблангани ва уларнинг фаолияти қонунчиликда тартибга солингани учун янги сиёсатчилар ёки қонунчиликдаги ўзгаришлар парадигма ўзгаришига туртки бўлиши мумкин. Аммо агар янги нуқтаи назар раҳбарият томонидан шаклланса, қоғозда аниқ изоҳлар билан акс этса ва бутун ташкилот бўйича тарқатилса, самарага эришиш учун ўзгаришлар парадигмаси ёрдам беради. Бундай аризалар қисқа ва реал бўлиши ҳамда ишида ҳақиқий мўлжалга айланиши учун ходимларга муайян аҳамиятли маъно билдириши керак⁴⁵. Ўшанда кейинги қадам сифатида таҳлил бўлади, ва ташкилотни янги нуқтаи назарга мувофиқ ҳолга келтиради.

d. Ташкилот амал қилиши тузилмаси

Ёпиқ муассаса амал қилиши тузилмаси ташкилот нима билан ва нима учун шуғулланиши тўғрисидаги ғояга таъсир кўрсатиши мумкин. Кенгроқ маънода маданият ўзгариши жараёни озодликдан маҳрум этиш жойларини ушбу вазифани бажариш учун ваколати ва фалсафаси мақбулроқ бўлган бошқа давлат органлари тасарруфига

ўтказишни ўз ичига олиши мумкин. Масалан, қамоқхона тизимини ИИВ тасарруфидан Адлия вазирлиги фуқаролик назоратига ўтказиш, назаримизда, қамоқхоналарни реабилитация қилиш йўналиши вазифаларини амалга оширувчи ва маҳбусларга душманлар эмас, балки фуқаролар сифатида қарайдиган институтларга айлантириб, уларни қуролсизлантириш томонига қўйилган муҳим қадам ҳисобланади»⁴⁶.

Институт доирасида маданият ўзгариши энг яхши ҳисобдорликни, ходимлар ваколатини ўзгартиришни таъминлаш учун тўғрилайдиган тузилмаларни ҳам қамраб олиши мумкин. Масалан, ходимларнинг функционал вазифалари жинойий тергов ўтказишга кўмаклашиш ёки ходимлар доирасида фақат маҳбуслар эҳтиёжлари ва хотиржамлиги таъминланиши учун жавоб берадиган янги лавозимлар киритилиши эмас, балки маҳбусларни реабилитация қилиш бўйича фаолиятни бажаришдан иборатдир. Масалан, бу вақтинча сақлаш ҳибсхонасида қамоқда сақлаш масалалари бўйича офицер ёки ноқонуний муҳожирларни сақлаш марказларида муҳожирлар ишларини юритиш мутахассиси бўлиши мумкин.

Қозоғистонда қамоқхоналарни қуролсизлантириш

БМТ Қийноқларга қарши қўмитаси 2001 йилдаги ўз якуний эътирозларида пенитенциар тизимнинг Қозоғистон Республикаси Адлия вазирлигига ўтказилишини мамлакатдаги суд-ҳуқуқ ислохотининг асосий ютуқларидан бири деб атаган. Қўмита томонидан «Қозоғистон Республикаси қамоқхоналарнинг Қозоғистон Республикаси ИИВ тасарруфидан мамлакат Адлия вазирлиги тасарруфига тўлиқ ўтказишни амалга ошириш», шу тариқа пенитенциар тизимнинг қуролсизлантирилишини таъминлаш тавсия этилди.

Қийноқларга қарши қўмита, Якуний эътирозлар: Қозоғистон, 2001. (UN-Doc. A/56/44(SUPP)).

⁴¹See A Coyle, *Managing Prisons in a Time of Change*, op. cit., chapter 4.

⁴²A Coyle, *Managing Prisons in a Time of Change*, op. cit., p72.

⁴³Муаллиф томонидан интервью қилинган Австралия қамоқхонасининг собиқ директори

⁴⁴T G Cummings & C G Worley, op. cit., p526.

⁴⁵Ушбу ҳужжатни тайёрлашда интервью берган полициянинг собиқ офицери.

⁴⁶Пенитенциар тадқиқотлар халқаро маркази, *Guidance note 7, Moving Prisons to Civilian Control: Demilitarisation*, 2004.

е. Сиёсат ва тартиб-қоидалар

Улар ташкилотнинг мақсадлари ва вазифалари тўғрисидаги кенгрок аризани акс этиши ва инсон ҳуқуқларига риоя қилиш тамойилларига мос бўлиши керак. Улар маҳбусларнинг ҳуқуқларига путур етказишга қодир бўлган ҳар қандай ҳаракатлар якка тартиб асосида уларнинг зарурлиги, қонунийлиги ва мутаносиблигини баҳолаш асосида қабул қилиниши керак. Инсон ҳуқуқлари соҳасида андозаларни жорий этиш ҳамиша ҳам осон бўлмайди. Аммо эксперт органлари, масалан БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитаси⁴⁷ ва Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси⁴⁸ томонидан ишлаб чиқилган амалий раҳбарлик қўлланмалари муҳим тўпламлари мавжуд.

Қуйида ушбу ташкилотлар томонидан кўпинча тавсия этиладиган чоралар келтирилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- Ҳисобдорликнинг самарали тизимлари;
- Шикоятларни мустақил кўриб чиқиш механизмлари;
- Аниқ интизомий тартиб-қоидалар;
- Мустақил мониторинг;
- Хавфсизликнинг динамик тизими (f бўлимини қаранг);
- Шафқатсиз муомалада бўлишга қарши асосий кафолатлар;
- Хатарни баҳолашнинг индивидуал ёндашув;
- Мақсадли фаолият ва маҳбусларнинг ижтимоий реинтеграцияси чоралари.

ф. Хавфсизликнинг динамик тизими

«Динамик хавфсизлик» ёндашувида тан олинганидек, периметр хавфсизлигини таъминлаш ва хавфсизликнинг тартиб-қоидаларига доир чоралар муҳим бўлса-да, лекин қамоқхоналарда қўриқлаш ва хавфсизликни тўла таъминлаш учун етарли эмас. Аниқроғи, омиллар қўриқлаш ва хавфсизликни таъминлаш масалаларини белгилайди ҳамда «динамик» ҳисобланади ва ходимлар озодликдан маҳрум этиш жойларида нима бўлаётганини билишлари керак.

Тан олинганидек, агар ходимлар маҳбуслар билан инсонийлик ва адолатли асосда муомалада бўлсалар, бу хавфсизлик ва тартиб таъминланишига хизмат қилади. Агар ходимлар ва маҳбуслар ўртасида ижобий муносабатлар ўрнатилса, энг яхши йўл билан низоларнинг олдини олса бўлади. Бу эса, ўз навбатида, ходимларга айрим шахслар ёки гуруҳлар даражасида танглик ўчоқларини аниқлаш ва шу тариқа дастлабки босқичда чора кўриш имконини беради⁵⁰.

Ёпиқ муассасалар ходимлари ўзлари муомалада бўлганлар доирасини билади, уларнинг орасида «феъли тез»ларни ёки зўравонлик қўллаш хавфи туғдирадиган шахсларни аниқлаши ва тегишинча зўравонликнинг олдини олишга ҳаракатларни амалга ошириши мумкин. Бундан ташқари, агар ходимлар томонидан қўлланиладиган умумий ёндашув адолатли ва изчил бўлса, муаммоларни «лойқалатмоқчи» бўлган айрим маҳбусларга ҳам бошқа маҳбусларни йўлдан оздириш қийин бўлади⁵¹.

Шу ўринда хавфсизликнинг динамик тизими ходимлар ва маҳбуслар ўртасида ижобий муносабатларни ривожлантиришга асосланади ҳамда улар билан адолатли муомалада бўлиш ва мақсадли чоралар кўриш билан уйғунлашган.

Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала бўйича энг минимал стандарт қоидалари ушбу концепцияни тан олади ва қамоқхона маъмуриятларига «интизомий қоидабузарликларнинг олдини олиш ёки низоларни бартараф этиш учун низоларга йўл қўймаслик, воситачилик қилиш механизмларидан ёки низоларни ҳал этишнинг исталган бошқа муқобил усулларида имкон қадар фойдаланиш»ни тавсия этади (38-қоида).

г. Фарқлаш белгилари ва тил

Ўтмиш билан алоқа узиш зарур бўлганда, эҳтимол, ёпиқ муассасада фойдаланиладиган тил ва фарқлаш белгиларини ўзгартириш зарур бўлади. Масалан, Шимолий Ирландияда низо бартараф этилганидан кейин мустақил комиссия шундай хулосага келганки, Ольстернинг Қироллик ёрдамчи полицияси томонидан фойдаланиладиган «тил ва фарқлаш белгилари» низо томонларининг

⁴⁷ БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитаси БМТ Қийноқларга қарши конвенциясига доир Факультатив протоколга мувофиқ тузилган (OPCAT). Қаранг <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/OPCAT/Pages/OPCATIntro.aspx> <accessed 27 November 2015>.

⁴⁸ Қаранг www.cpt.coe.int

⁴⁹ БМТ, Prison Incident Management Handbook, 2013. - Б.21, 22.

⁵⁰ «Ходимлар томонидан маҳбуслар билан уларнинг шахсий вазиятини ва айрим маҳбуслар билан боғлиқ ҳар қандай хатарни тушунган ҳолда қатъийлик ва адолатга асосланган ижобий муносабатларни ривожлантириш». Қаранг Европа Кенгаши, Вазирлар қўмитаси, Recommendation of the Committee of Ministers to member states on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners (Rec(2003)23).

⁵¹ A Coyle, A human rights approach to prison management, second edition, pp 59, 60, 69, 70.

бирини эслатадиган тасаввурга сабаб бўлган ва шу тариқа масалага сиёсий тус берилган⁵² Шунинг учун идора Шимолий Ирландия Полиция хизмати деб қайта номланган, шу жумладан унинг герби ва қасамёди матни Шимолий Ирландияда яшайдиган иккала жамоага нисбатан нейтрал бўлиши учун ўзгартирилган⁵³. Фарқлаш белгилари трансформацияси инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан Хизматга ҳам жиддий таъсир кўрсатган⁵⁴.

h. Жисмоний куч

Озодликдан маҳрум этиш жойларида жисмоний куч инсон ҳуқуқларини амалга ошириш учун тўсиқ бўлиши ёки кўмаклашиши мумкин. Бинолар архитектураси ёпиқ муассасанинг ўзи тўғрисидаги муайян фалсафани акс этиши мумкин. Албатта, ҳамма вақтда ҳам бино ва асбоб-ускуналарни ўзгартириб бўлмайди, лекин бундай ўзгартишлар маданият ўзгаришига сабаб бўлиши мумкин. 2009 йилда очилган Австралиядаги Александр Макочи номидаги Марказ (қамоқхона) инсон ҳуқуқлари тамойилларини ҳисобга олган ҳолда қурилган қамоқда сақлаш жойи намунаси бўлиши мумкин⁵⁵. Австралия пойтахти ҳудуди Тузатиш хизматига биноан қамоқхонанинг ҳудуди ва бинолари қамоқда сақлаш билан ўхшаш белгиларини минималлаштириш учун очиқ кичкина маҳбуслар турадиган жой (лагерь) сифатида режалаштирилган, бинолар қамоқхона ҳаётининг маркази бўлмиш «шаҳар майдони» атрофида жойлашган. Камералар маҳбусларнинг мумкин қадар ёлғизлантирилишини таъминлаш учун лойиҳалаштирилган ва бинолар маҳбуслар кундалик қарорларини қабул қилишлари учун юқори даражада автоном қилиб қўрилган: маҳбуслар ходимлар кўмагида ўқишлари билан бирга ўзлари овқат тайёрлайди ва ўз бюджетини ўзлари бошқаради. Қариндошлар билан учрашувлар учун хоналар дўстона муҳитни ҳис қиладиган тарзда лойиҳалаштирилган. Қаҳвахона ва оиласи билан бирга барбекю тайёрлаш учун жой бор.

i. Ходимларни ёллаш, уларнинг вазифаларини тақсимлаш ва уларни ишдан бўшатиш

Маданиятни ижобий ўзгартириш турли даражадаги ходимларнинг кўникмалари ва тажрибаси қадриятлар, сиёсат, янги операцион ҳужжатларда ўз аксини топишдан иборат бўлади ва вазифалар тўғри тақсимланишига кўмаклашади. Эҳтимол, бу штатни муайян этник озчилик ёки тегишли касбий маълумоти бўлганлар ҳисобидан тўлдиришни англатади. Ўрта даражадаги лавозимларга ўзгартишлар жараёнига содиқ, ушбу жараённи бошқарадиган, бошқаларни ишонтирадиган ҳамда янги тартиб-қоидалар жорий этилиши ва уларга аниқ риоя қилинишини таъминлайдиган ходимларни жалб қилиш лозим.

Швецияда Ноқонуний муҳожирларни вақтинча жойлаштириш маркази ходимларининг демографик таркиби

Швецияда Ноқонуний муҳожирларни вақтинча жойлаштириш марказидаги маданиятни ўзгартириш ҳаракатларининг бир қисми хусусий қўриқлаш фирмалари «манфаатларни кўпроқ эътиборга олиш ва қўшимча иш тажрибаси олиш учун ижтимоий ходимлар, маслаҳатчилар ва ёпиқ муассасаларда иш тажрибасига эга бўлган кишиларга алмаштирилди...»

Grant Mitchell, Asylum Seekers in Sweden, 2001й.

Эҳтимол, бу чоралар янги вазифаларни бажариш учун ёки янги ташкилот учун мақбул бўлмаган ходимларни ишдан бўшатишни ҳам назарда тутди. Масалан, 2004 йилдан бошлаб Грузияда полицияни ислоҳ қилиш муаммоли бўлинмаларни тугатиш ва штатларнинг қисқаришини, шу жумладан коррупцияда ва бошқа ноқонуний ҳаракатларда гумон қилинган ходимларни ишдан бўшатишни назарда тутган⁵⁷. Натижада полиция ходимларининг ярми ушбу жараён

⁵²Шимолий Ирландия учун полиция фаолиятини баҳолаш бўйича мустақил комиссия, A New Beginning: Policing in Northern Ireland, 1999г., Раздел 17.

⁵³Шимолий Ирландия Полиция кенгаши, Human Rights Thematic Review: Policing with and for Gay, Lesbian, Bisexual and Transgender Individuals, 2012, p40; G Ellison, 'A Blueprint for Democratic Policing Anywhere in the World?: Police Reform, Political Transition, and Conflict Resolution in Northern Ireland', Police Quarterly, vol. 10, 2007, p251; and M Lamb, 'A Culture of Human Rights: Transforming Policing in Northern Ireland', Policing: A Journal of Policy and Practice, 2008 г. - P.389.

⁵⁴M Lamb, *ibid.*

⁵⁵J Stanhope, The Prisoner as Human Being, Right Now, 2012 <<http://rightnow.org.au/topics/bill-of-rights/the-prisoner-as-a-human-being/>> <оценка проведена 30 ноября 2015г.>

⁵⁶ACT Corrective Services, Alexander Macnochie Centre information booklet, 2010. See also http://www.cs.act.gov.au/custodial_operations. <оценка проведена 30 November 2015>

⁵⁷Таъкидлаш жоизки, полициянинг коррупция ва бошқа ноқонуний ҳаракатлари учун бўшатишган бир қатор ходимлари кейинчалик Пенитенциар тизим масалалари ва юридик ёрдам кўрсатиш бўйича вазирлик томонидан хизматга қайтадан қабул қилинди ва Грузия пенитенциар тизимидаги қамоқхона соқчилари бўлди.

доирасида ўз ишини йўқотган⁵⁸. Ким ўз лавозимини сақлаб қолган бўлса, янги униформага эга бўлди ва иш ҳақи илгаригига нисбатан тахминан 9-10 мартаба ошди⁵⁹. Мазкур ислохотлар самарасининг аниқланган айрим муайян камчиликларига қарамасдан⁶⁰, полиция амалиёти анча яхшиланди, шу жумладан полиция ходимларининг маҳбуслар билан муомалада бўлиши «сезиларли даражада яхшиланди»⁶¹.

Нисбатан яқинда, 2012 йилда, Акапулько шаҳри (Мексика) мэри полициянинг амалдаги таркибидаги 1700 ходимдан коррупцияга тааллуқлилик тестидан ўтмаган 500 нафарини ишдан бўшатиш ниятида эканлигини эълон қилди⁶². Ушбу баёнот Мексика Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий комиссияси томонидан 2011 йилда эълон қилган маърузасидан кейин берилган эди. Маърузада гиёҳванд моддалар борлиги юзасидан тинтувлар ўтказишда полиция ноқонуний ҳаракатларининг «тизимли хусусияти» таърифланган.

ж. Тайёргарлик (ўқитиш)

Тайёргарлик ходимлар томонидан янги қараш, сиёсат ва ташкил этиш тартиб-қоидалари, шунингдек улар ортида турган инсон ҳуқуқларига риоя қилиш тамойиллари тушунилишини таъминлашнинг бир қисми ҳисобланади. Нафақат назарияга, масалан, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳуқуқий андозаларга, балки аниқ вазиятларни муҳокама қилиш ва кўриб чиқиш йўли билан амалий масалаларга кўпроқ эътибор қаратилиши керак. Маданиятни ўзгартириш жиҳатидан муайян ролни бажариш учун тайёргарлик аниқ вазифани ижро этишга тайёргарлик кўриш сингари муҳимдир⁶³. Тайёрлаш курслари самарадорлигига ишнинг тезкор жиҳатларини, шу жумладан ходимлар дуч келадиган кундалик қийинчиликларни тушунадиган тажрибали инструкторлар томонидан амалга оширилганида эришиш мумкин⁶⁴.

Собиқ Совет Иттифоқи мамлакатларида тайёргарлик ва пенитенциар тизимларнинг қуролсизлантирилиши

Собиқ Совет Иттифоқи мамлакатларида пенитенциар тизим ИИБ таркибидан чиқарилганлигига ва Адлия вазирлиги тасарруфига ўтказилганлигига қарамасдан, Қамоқхоналарни ўрганиш халқаро маркази маълумотларига биноан, яқинда тайинланган ИИБ юқори офицерлик таркиби ходимларининг 50% ҳарбий ўқишни ўтайди: «Ўқув дастурларининг ўзгариши амалдаги дастурларга қўшимчалар киритишдан иборат. Тузилиш ва маънавий қиёфани фундаментал ўзгартиришга эришиш учун ўқув дастурлари ва тайёргарликка нисбатан ёндашувларда ҳам фундаментал ўзгаришларни қабул қилиш талаб этилади».

Халқаро қамоқхоналарни ўрганиш маркази, "Demilitarisation" in Prison Services in Central and Eastern Europe, A Position Paper.

к. Назорат ва кучайтириш

Юқорида кўрганимиздек, раҳбарият томонидан индамай ижтимоий маъқуллаш воситасида белгиладиган норасмий қоидалар расмий сиёсатга қараганда ёпиқ муассасалардаги маданиятга кўпроқ таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, лозим даражадаги назорат, ходимларни баҳолаш ва натижаларни рағбат ва санкциялар орқали мустаҳкамлаш масалалари муҳимлигини инобатга олмаслик мумкин эмас. Буюк Британия полициясининг собиқ ходими айтганидек, «сиёсатни мустаҳкамлаш зарур», сизда уни сотадиган, унга асосладиган ва ундан четга чиқишга йўл қўйилмайдиган кишилар бўлиши керак ва бундай кишилар «у ерда» ишлайдиган бўлиши керак.

⁵⁸ M Devlin, Seizing the Reform Moment: Rebuilding Georgia's Police, 2004 – 2006, Princeton University, Innovations for a Successful Society, 2010 www.princeton.edu/successfulsocieties; J Boda and K Kakachia, The Current Status of Police Reform in Georgia, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), 2005.

⁵⁹ *ibid.*

⁶⁰ *ibid.*

⁶¹ Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси (ЕҚОК), ЕҚОКнинг Грузияга 2010 йил 5-15 февраль кунлари амалга оширган ташрифи якунлари бўйича Грузия ҳукуматига маърузаси, СРТ/Inf (2010) 27.

⁶² 'Acapulco mayor to fire 500 police officers for corruption', Jurist, 3 November 2012, <http://jurist.org/paperchase/2012/11/acapulco-mayor-to-fire-500-police-officers-for-corruption.php> <accessed 27 November 2015>.

⁶³ C Harfield, 'Paradigm not Procedure: Current Challenges to Police Cultural Incorporation of Human Rights in England and Wales', Public Space: The Journal of Law and Social, vol. 4, 2009, p91.

⁶⁴ АРТ тажрибаси асосида ва муаллиф интервью олган экспертларга кўра.

«Олдин бир нарсани ўзгартириш заруратини қўллаб-қувватлайдиган бир неча ходимларимиз бўлган, «бундан нима чиқишини кўрамиз» деган кўпчилик бўлган ҳамда қарши чиққан ходимлар унча кўп бўлмаган... Тажрибамиз кўрсатганидек, вақт ўтиши билан бошидан шубҳа билан қараган кишилар ҳаракат қилишга, уринишга истади – агар улар бир нарсага уриниб, бу амалга ошса, улар қўшилишга тайёр бўлади. Биз ҳам маҳбусларнинг қизиқтирган масалалари бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнига жалб қилиш орқали уларнинг қўллаб-қувватлашига эришдик».

Австралия қамоқхонасининг собиқ директори

1. Уюшган қаршилик муаммоларини ечиш: барча учун ўзгаришлар яхшироқ эканлигини намоён қилиш

Ҳар доим ўзгаришларга қарши чиқадиган одамлар бўлади. Айримлар ўз мақомини йўқотишдан ёки иш шароитлари ёмонлашишдан қўрқади. Ўзгаришлар қасддан манфаатларга, масалан, коррупция учун имкониятларга ҳам хавф туғдириши мумкин. Шундай қилиб, инсон ҳуқуқлари маданиятига риоя қилиш ҳаммининг фойдасига хизмат қилишини таъкидлаш муҳим, шунингдек ходимлар ва маҳбуслар буни амалиётда кўриши лозим.

4. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартириш бўйича ҳаракатлантирувчи кучлар ва омиллар

Маданиятни ўзгартириш бўйича ички ташаббуслар билан бирга ҳаракатлантирувчи куч сифатида озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартиришга ва унинг барқарорлигини оширишга хизмат қилувчи қатор омиллар бор. Маданият таъсир кўрсатишнинг кўп манбалари мавжудлиги туфайли ушбу омиллар турли даражада: озодликдан маҳрум этиш жойларининг ичида, ҳуқуқий ва сиёсий асосларга нисбатан, бошқа муассасалар ва субъектларда, шунингдек умуман жамиятда кузатилади. Кун тартибда маданиятни ўзгартириш зарурати ҳам муҳим қадам ҳисобланади. Айрим чоралар юқоридаги бўлимларда эслатиб ўтилган – бу ерда биз

қамоқда сақлаш маданиятини ўзгартиришга ёрдам берадиган бошқа масалаларни кўриб чиқамиз (уларнинг рўйхати тугалланмаган).

а. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартириш масалаларини кун тартибига киритиш

Кўп жамиятларда маҳбусларнинг ҳуқуқларига риоя қилиш на сиёсатда, на жамиятда устувор мавзу ҳисобланмайди. Шундай қилиб, қарор қабул қилиш учун масъул шахслар ёпиқ муассасаларда инсон ҳуқуқлари маданиятини ўзгартириш зарурлигини англаши учун муайян ҳаракатлантирувчи кучлар талаб этилади. Ўзгартиришнинг аниқ ҳаракатлантирувчи кучлар акс садо бўлган ишларни, масалан, маҳбусларнинг ўлими ҳолатларини ёки жамият ғазоби ва айбловига учрайдиган қамоқда сақлаш жойларидаги зўравонликнинг бошқа турларини ўз ичига олади. Парламент ёки ҳукумат даражасида амалга ошириладиган бундай ҳолатларнинг мустақил оммавий жамоат тергови инсон ҳуқуқлари соҳасида тизимли муаммолар аниқланишига хизмат қилиши ва маданиятни ўзгартириш шартлигига олиб келиши мумкин. Айтиш мумкин, вақтда унча кўринмас ҳаракатлантирувчи кучлар ҳам мавжуд: озодликдан маҳрум этиш жойларини мунтазам равишда мустақил мониторинг қилиш, ёпиқ муассасалар раҳбарияти ва ходимлари ўртасида тажриба алмашиш, шунингдек ўзгартиришга тайёр ва инқироз вазияти эҳтимол бўлишига қадар ўзгаришлар жараёнини бошлашга ёрдам бериши мумкин раҳбарлик лавозимларидаги айрим кишиларнинг таъсири.

Фуқаролик жамияти ва озодликдан маҳрум этилган кишилар кун тартибига ўзгартиришлар лозимлиги тўғрисидаги масалани киритиш бўйича ҳаракатларда ўз ролини ўйнаши мумкин. Масалан, 1960–йилларнинг охирида Швецияда қамоқхоналарда маҳбуслар билан муомалада бўлиш шароитларини яхшилаш ва инсонпарвар қамоқхона тизимини яратишни талаб қилган маҳбуслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш гуруҳлари кўмагида қатор кўзғолонлар бўлиб ўтди⁶⁵. Қамоқхона маъмурияти билан музокаралар берк кўчага кириб қолганда ўшанда Адлия вазири бутун қамоқхона тизимини кенг қайта ташкил қилишга асос солган ваколатларга эга бўлган кўмита таъсис этди⁶⁶. Натижада 1974 йилдаги қонун қабул қилинди, у маҳбуслар билан муомалада

⁶⁵ R Nilsson, 'A well-built machine, a Nightmare for the Soul': The Swedish Prison System in Historical Perspective', Journal of the Institute of Justice and International Studies, vol. 1, 2002, 17 б. Швецияда 1970 ва 1974 йилларда маҳбуслар томонидан ташкил этилган кўзғолонлар ва улар билан боғлиқ музокараларни батафсил ёритиш учун. Қаранг Т Mathiesen, 'Organisation among the Expelled', in Scandinavian Studies in Criminology, vol. 4, Universitetsförlaget, 1974, pp129-172.

⁶⁶ Таҳқиқот гуруҳининг собиқ раҳбари, Швеция қамоқхоналари ва пробация хизмати, муаллиф билан мулоқотда.

бўлиш жиҳатдан либералроқ эди ва Швеция пенитенциар тизимида жиддий ўзгаришларга олиб келди. Шу мисолда маҳбуслар ўз ҳуқуқларини билишларини таъминлашга ижобий таъсир таъкидланади.

б. Озодликдан маҳрум этиш жойлари кириш учун очиқ бўлиши

Ёпиқ муассасаларнинг шаффофлигини таъминлаш мувозанатли маданий таъсир яратишга кўмаклашади ва аҳтимоли бўлган суиистеъмолликлар учун тийиб туриш омили бўлиб хизмат қилади. Бунга қатор ташаббуслар тааллуқли: озодликдан маҳрум этиш жойларининг ташқи назоратини мустақил кузатувчилар, НХТ, миллий, минтақавий ва халқаро органлар томонидан таъминлаш, судья ва прокурорлар каби мансабдор шахслар томонидан ташриф буюришларни таъминлаш ва қамоқда сақлаш амалиётига нисбатан оммавий текширувлар ўтказиш. Бу чоралар ноҳукумат ташкилотларига бу жойларга хизматлар кўрсатиш ҳамда маҳбуслар ва ташқи дунё ўртасида, масалан, оилавий учрашувлар ташкил этиш воситасида алоқалар яратиш учун ташриф буюришига рухсат беришни ўз ичига олади. Охиргиси озод бўлгандан кейин муваффақиятли реабилитация ва реинтеграцияга ва, демак, такроран жиноят содир этиш даражасини пасайтиришга кўмаклашади.

Маданият ўзгариши қоида тариқасида ёпиқ муассасалар учун масъул ҳокимият органлари ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги субъектлар, шу жумладан ушбу масалалар билан шуғулланадиган НХТ, миллий ҳуқуқни ҳимоя қилувчи институтлар ва илмий доиралар ўртасида сунъий тўсиқларни бартараф қилишга ёрдам беради. Кўпинча биринчилар охиргиларга хотиржамликни бузувчилар сифатида қарайди ёки уларнинг иши тезкорлик хусусиятини тушунмайди. Лекин тажриба кўрсатганидек, маданият ўзгаришлари фақат биргаликда амалий асосда ишлаганда самарали бўлади. Фуқаролик жамияти экспертлик билимлари тақдим қилиши, муаммоларни кўрсатиши ва ечимлар таклиф қилиши, халқаро тажриба билан ўртоқлашиши ва ўзгаришлар барқарорлигига кўмаклашиш учун ушбу жараёнларни кузатиб бориши мумкин.

с. Қонунчилик ва давлат сиёсати маданиятни ўзгартиришнинг ҳаракатлантирувчи кучлари сифатида

Қонунчилик озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятни ўзгартиришнинг кўп жараёнлари таркибий қисми ҳисобланади. Бунга қамоқда сақлаш билан боғлиқ муайян қоидалар, тартиб-қоидалар ва вазифаларни белгилайдиган қонунчилик ва ашёлар тартибини ўзгартишлар тааллуқлидир. Улар қатор ва ходимлар томонидан уларга ўз фаолияти давомида риоя этилиши шарт бўлган тамойиллардан иборат инсон ҳуқуқлари соҳасидаги қонунчиликни ҳам ўз ичига олади. Айрим ҳолларда қонунчилик жамият ҳуқуқ-атворидаги ёки халқаро андозаларга ёки эксперт органлари тавсияларига мувофиқ қабул қилиниши мумкин бўлган ўзгаришларни акс этиши мумкин. Бугун фақат инсон ҳуқуқлари соҳасидаги қонунчиликнинг ўзи ёпиқ муассасаларда маданият ўзгаришига олиб келиши мумкинлиги тўғрисида баҳс-мунозаралар олиб борилмоқда, лекин ҳеч шубҳасиз, қонунлар ўз ҳиссасини қўшиши мумкин.

Давлат сиёсати ҳам ёпиқ муассасалар парадигмаси учун туртки бўлиши ва ғояларни ривожлантириши, шу жумладан қамоқда сақлаш масалаларига нисбатан кенгроқ ижтимоий қарашларни акс этиши мумкин. Афсуски, озодликдан маҳрум этиш масалаларига оид давлат сиёсати тартибга солувчи ёки конъюнктурага доир бўлиши мумкин. Масалан, сайлов арафасида жиноятчилик ёки миграцияга нисбатан қатъийроқ сиёсат ва қонунлар қабул қилинади. Аммо қонунлар ижобий самара ҳам бериши мумкин. 2008 йилда Австралияда муҳожирларга нисбатан сиёсат норасмий муҳожирларни мажбурий ушлаб туришдан «мижозга мўлжалланган ёндашув»га ўзгариб, унинг доирасида қамоққа олишга охирги чора сифатида қараларди⁶⁷. Мазкур ҳолатлар албатта ушлаб турилган муҳожирларга ижобий таъсир кўрсатди, гарчи у даврдан дастлабки ютуқларнинг аксарияти Ҳукуматдаги ва унинг сиёсатидаги ўзгаришлар боис бой берилган эди⁶⁸. Қонунчилик давлат сиёсатида таклиф этиладиганларда бўлмаган аниқлик киритиши мумкин.

⁶⁷ J Phillips and H Spinks, Immigration detention in Australia, Parliament of Australia, 2012.

⁶⁸ Конференцияда муҳокама яқунлари бўйича, Implementing Human Rights in Closed Environments, Монаш Университети (Мельбурн, Австралия) 2012 йил 20–21 февраль, 7D параллел сессияси: Бошпана ва иммиграция.

d. Бошқа муассасалар ва субъектларнинг озодликдан маҳрум этиш жойларида маданиятга таъсир этиши

Озодликдан маҳрум этиш ҳолати кенгроқ институционал доирада амалга оширилади. Масалан, суд органлари кўпинча қамоқда сақлаш тўғрисида қарорлар чиқаради ва шафқатсиз муомалада бўлишдан ҳимоя қилиш чораларига риоя қилишни таъминлайди. Прокуратура ходимлари полиция фаолияти устидан назоратни амалга оширади ва ёпиқ муассасалар устидан назорат вазифаларини бажаради. Ҳуқуқ-тартибот органлари назорат ва ҳисобдорликни таъминлаш учун, шу жумладан жиноий жиноятлар сифатида кўриладиган инсон ҳуқуқлари бузилиши учун ҳолисона тергов ва самарали суд таъқиби ўтказиш воситасида масъул бўлади. Кўрсатилган субъектлар муносабати ва қадриятлари озодликдан маҳрум этиш жойларида маданият ўзгариши йўлида рағбат ёки тўсиқлар сифатида намоён бўлиши мумкин. Ўз навбатида, улар бутун жамият таъсирига дуч бўлиши мумкин.

Масалан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) кўп мамлакатларида прокуратура органлари ёпиқ муассасалар устидан назорат вазифасини бажаради. Аммо давлат айблов органлари совет вақтларидан бери ислохотлар ўтказилмаган баъзи институтлардан бири бўлиб қолмоқда. Прокуратура ходимлари мунтазам равишда қамоқхоналарга ташриф буюриб, ходимлар ва маҳбуслар билан учрашса ҳам, улар кўпинча қамоқхона маъмурияти томонида бўлади ва маҳбусларнинг инсон ҳуқуқлари бузилиши тўғрисидаги фикрларни лозим даражада ўрганмайди.

Буюк Британияда полиция маданиятини ўзгартиришда суд органларининг роли

«Ўтмишда шафқатсиз муомалада бўлиш маданияти мавжуд эди. Терговчилар гумон қилинаётганларни ўз қилмишини тан олиши учун уришлари мумкин эди. Бундай муомалада бўлишни тақиқловчи қоидалар, албатта, бўлган, лекин аслида ҳеч ким уларга риоя қилишга мажбурламаган, судлар эса бунга кўз юмиб қараган... Лекин Британия жамияти ўзариб борган. Ва ўшанда судьялар бунга қўл учиди қарамасликка қарор қилди – мажбурлаш йўли билан олинган далилларни қабул қилиш рад этила бошлади. Бу чоралар полиция фаолиятига жуда катта таъсир кўрсатди, чунки полиция офицери учун ишни судда бой бериш бошқа мағлубиятнинг ўзи йўқ».

e. Жамиятда умуман маданиятнинг ўзгаришлари заруриги

Самарага эришиш ва ҳақиқий барқарорликни таъминлаш учун инсон ҳуқуқлари маданиятининг ўзгариши умуман жамият қадриятлари ўзгаришлари билан ҳамоханг равишда амалга оширилиши лозим. Масалан, Янги Жанубий Уэльс, Австралия полиция органларини ислоҳ қилиш коррупция даражасини минималлаштириш имконини берди, аммо озчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар билан муносабатларга минимал таъсир кўрсатди⁶⁹. Тадқиқот натижалари кўрсатганидек, бунинг сабаби «полицияда ирқчилик тарқалгани ёки ҳокимият суиистеъмол қилиниши масалалари эмас»⁷⁰, балки «жамиятда ва сиёсий даражада коррупция даражаси билан боғлиқ тарқалган ташвишдир». ОАВ жамоат фикри шаклланишига ҳамда жамият ва қарор қабул қилувчи шахслар турли соҳаларда устуворликларни қандай тақсимлаётганлигига салмоқли таъсир кўрсатади⁷¹. Афсуски, ОАВда ёритилаётган масалаларга шов-шув тусини бериш йўналиши ва шунга уринишлар кузатилади, айниқса, бу қамоқда сақлаш ва қамоққа олиш билан боғлиқ ҳолларда, масалан, жиноятчилик, гиёҳванд моддалар ва иммиграция муаммоларида салбий жиҳатларга урғу бериб амалга оширилади. Ва шу тариқа уларнинг ҳаракатлари «янада шафқатсиз жазоловчи ва жаҳолатпараст қонунлар ва сиёсат қабул қилиш» ни тезлаштириш омили бўлиб хизмат қилади⁷². Айни вақтда ОАВнинг ахборот фаолияти озодликдан маҳрум этиш жойларида инсон ҳуқуқларига риоя қилиш ва маҳбуслар билан муомалада бўлишни яхшилаш зарурати тан олинадиган муносабат ва нуқтаи назарларга олиб келиши мумкин.

⁶⁹J Chan, 'Changing Police Culture', British Journal of Criminology, vol. 36, issue 1, 1996, p109.

⁷⁰ibid., p130.

⁷¹Juvenile Detention Alternatives Initiative, Using media advocacy to promote detention reform: A practical guide to juvenile detention reform, 2009.

⁷²ibid.

Маданиятни ўзгартириш учун мониторинг ташкилотлари нима қилиши лозим?

Маданиятни ўзгартириш учун мониторинг ташкилотларига касбий тажриба, озодликдан маҳрум этиш жойларида ўз ташрифлари давомида маданиятни чуқур англаш учун таассурот ва кўникмалар зарур. Ташриф буюрадиган муассасалар тўғрисида турлитуман билимларга эга бўлиши лозимлигини ҳам ангалатади. Мазкур муассасаларда собиқ ходим ёки маҳбус сифатида бевосита иш тажрибасига эга бўлган мониторинг ташкилотларининг аъзолари ушбу тажрибадан шу каби муассасалардаги маданиятни яхшироқ тушуниш учун фойдаланиши мумкин. Мониторинг ташкилотларининг аъзолари касбий кўникмалари ва тажрибаси нуқтаи назаридан маданиятни ўзгартириш учун ҳокимият вакиллари ва кенг жамоатчиликда ишонч ҳиссини туғдириши керак. Маданиятни ўзгартириш учун муайян вақт талаб этилади, шу боис мониторинг ташкилотлари ўз олдига узоқ муддатли мақсадлар қўйишлари ва ўз ишларида қатъийлик намоён этишлари керак.

Ҳужжат тўғрисида

Ушбу ҳужжат озодликдан маҳрум этиш жойларида мониторингни амалга ошириш учун PRI/APT усулининг бир қисми бўлиб, мониторинг ташкилотлари, шу жумладан Миллий превентив механизмлар томонидан полиция участкалари ва қамоқхоналарга ташриф буюрганда ўз превентив мандатини самарали бажариш мақсадида таҳлилий материал сифатида фойдаланиш ҳамда амалда қўллашга мўлжалланган.

Усул бундай органларга қийноқлар ва шафқатсиз муомалада бўлишнинг бошқа турлари қўлланиладиган муҳит яратилишига олиб келадиган таввакалчиликнинг тизимли омиллари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун кўмаклашишга даъват этилган. Усул қуйидагиларни ўз ичига олади:

Мавзуга доир ҳужжатлар: уларда кенгроқ доирадаги мавзулар таҳлили берилган бўлиб, улар мониторингга нисбатан комплекс ёндашувни яхшилашга қаратилган. Уларда жинсий одил судлов бутун тизими норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ва амалиёти гендер муаммолари, жинсий йўналиш ёки институционал маданият каби жиҳатларга урғу берган ҳолда кўриб чиқилади.

Ахборот бюллетенлари: мониторинг ташкилотлари томонидан шахсий кўздан кечириш ёки қамоқхона ходимлари меҳнати шароитлари каби қийноқлар ёки шафқатсиз муомалада бўлишни қўллаш хавфи юқори бўлган омиллар ҳисобланган тизимли муаммоларга қандай алоҳида эътибор қаратиш мумкинлиги ҳақида амалий раҳбарлик кўрсатмаларидан иборат.

Шунингдек, барча ресурслар Интернет тармоғида қуйидаги манзил бўйича фойдаланиш учун очиқ: www.penalreform.org и www.apt.ch. Ушбу ҳавола орқали бошқа тилларда ҳам ҳужжатлар мавжудлигини текширса бўлади.

**«Халқаро қамоқхона ислоҳоти»
(Penal Reform International)**
60–62 Commercial Street
E1 6LT Лондон, Буюк Британия

www.penalreform.org
@PenalReformInt

**Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси
(Association for the Prevention of Torture)**
PO Box 137
CH-1211 Женева 19, Швейцария

www.apt.ch
@apt_geneva